Микола Віталійович Лисенко

M. Lucenko

P. Kravchenko

«Музична Україна»
Київ — 1968

В. ДЯЧЕНКО

Микола Віталійович Лисенко

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ

Видання друге

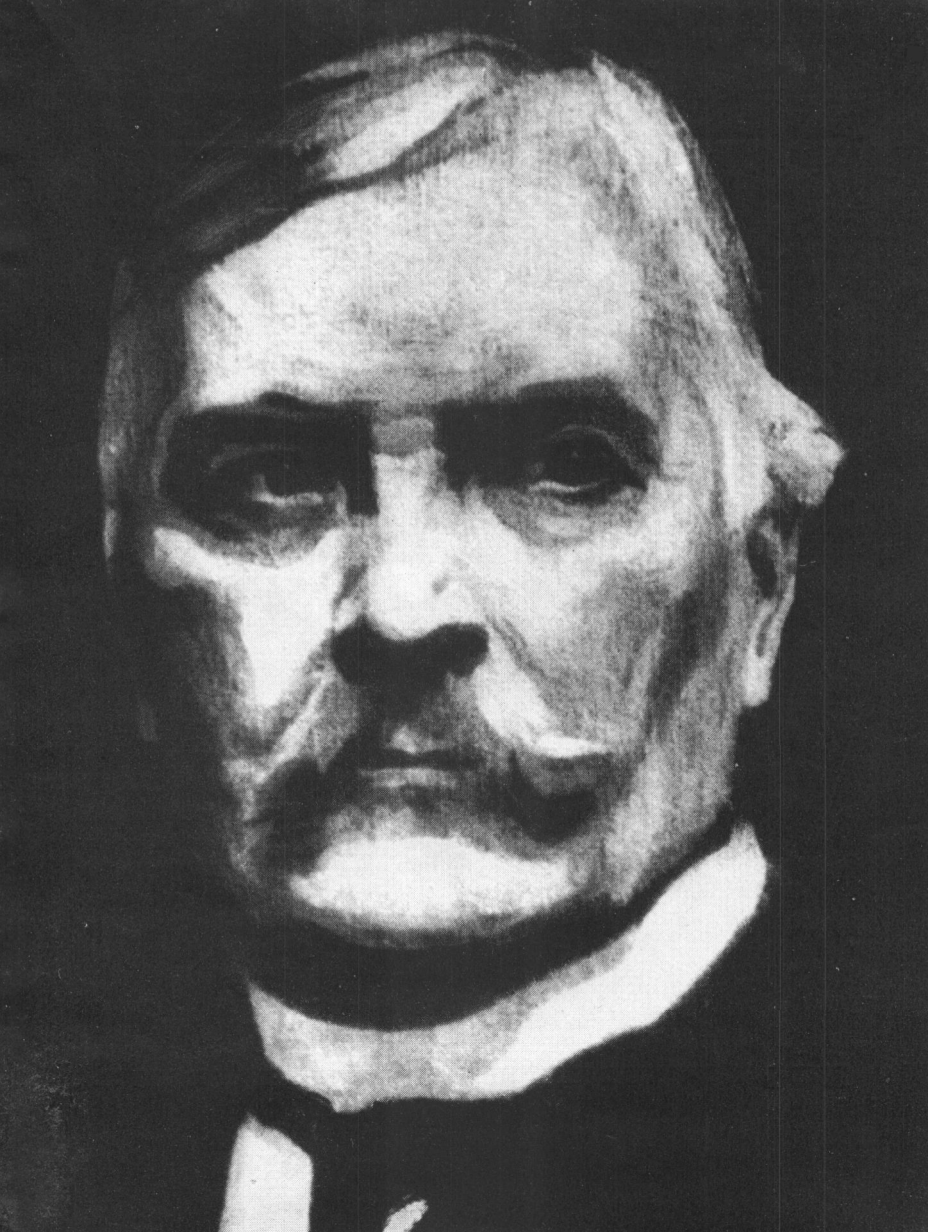

P. Kravchenko
78С(С2)1
Д99

7—6—3
269—68 ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ «КОМУНІСТ»

Замість вступу

Історія радянського народу знає багатьох великих людей, борців за передові ідеї, за демократичну культуру й мистецтво. До таких діячів минулого належить і Микола Віталійович Лисенко — один з видатних українських композиторів XIX століття.

Микола Лисенко народився 10 березня 1842 року в с. Гриньках, Кременчуцького повіту колишньої Полтавської губернії в сім'ї військового, дворянина Віталія Романовича Лисенка. Так звана реформа 1861 року, що розчистила дорогу капіталізмові, прискорила обезземелення селянства і разом з тим розорила дрібну й середню верстви дворянства. Після реформи розорилась і родина Лисенків. Віталій Романович став службовцем, а Микола, здобувши університетську, а згодом і музичну освіту, ступив на трудовий шлях. Ще в студентські роки Лисенко працює на ниві розвитку української музики, збирає і вивчає українські народні пісні, займається їх обробкою. Глибоко вивчивши народну пісню, Лисенко увібрав усі кращі її властивості в свою композиторську мову і на основі переусвідомлення народних образів творив свою музику. Велика й плодотворна музична діяльність Лисенка поклала початок українській професіональній музиці. Життю й діяльності Миколи Віталійовича Лисенка і присвячена ця книжка.

В Жовнині

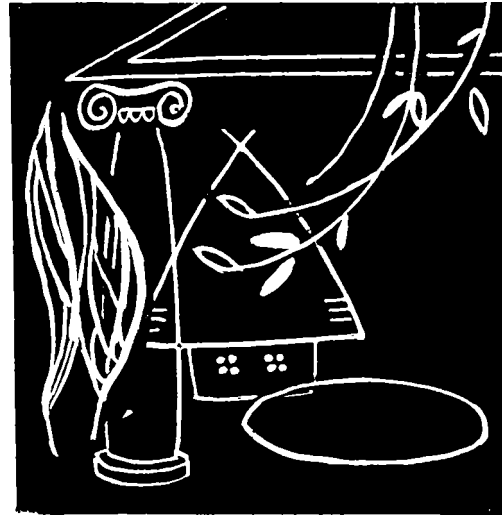

Робочий день у маєтку Віталія Романовича Лисенка починався дуже рано. Ще тільки на світ благословлялось, а вже ключниця бряжчала ключами біля великого мурованого льоху, готуючись видавати провіант на кухню; йшов двором, кашляючи і пихкаючи велетенською люлькою, дід Свиридон — двірський свинар; прокидався весь робочий люд, поспішаючи до свого діла. Найпізніше в дворі з'являвся семилітній Коля.

Вискочивши на ганок, він оглядається на всі боки і біжить стрімголов через подвір'я в садок. Хлопчик тільки-но поснідав,

як звичайно добре покаверзувавши за столом, і тепер його турбує одна думка: сховатись від докучливої гувернантки. Вибігши у садок, Коля вскакує в кущ бузку і довго сидить там, позираючи на садову хвіртку, чи не з'явиться його сувора вихователька. Та її не видно, і Коля вискакує з-за куща і біжить далі, просто по грядках, засаджених квітами.

Ось він відбіг від дому так далеко, що вже навіть і покрівлі не видно. Прислухається. Тиша. Оглядається навкруги, і раптом погляд його спиняється на груші: вона рясно вкрита плодами.

Грушки такі ж зелені, як і листя, але великі і, мабуть, соковиті та смачні. Учора, коли йому хотілося зірвати одну, гувернантка нагримала на нього і сказала, що він неодмінно захворіє й помре. Та, певно, вона тільки залякувала.

Коля дістає гілку і зриває дві хороші грушки. Вони тверді, як каменюка, але вже трохи солодкі і їх можна їсти. Та зривати плоди з землі незручно і нецікаво, далеко краще залізти на дерево, аж на самісінький вершок. Коля чіпляється за гілку і дереться по шорсткому стовбуру. Важко було дряпатись між гілок, а там поліз уже як по східцях. Як же чудесно на вершечку високого дерева — гілки гнуться, дерево гойдається.

Коля починає розхитувати гілку. Він пригадує свою вихователь-ку і думає, що зовсім даремно мати доручає їй наглядати за ним. Куди веселіше гуляти самому! Але раптом гілка випорсує з-під ніг, і через мить хлопчик летить униз. Щось боляче шкрябнуло йому спину, а далі він почув, що висить у повітрі. Переляканий Коля хоче закричати, але боїться поворухнутись, щоб не полетіти знову. Він обережно дістає руками гілку збоку і помалу стягує себе з сучка, на якому щасливо завис. Кілька хвилин хлопчик оддихується, потім швидко злазить з клятої груші. Вже на землі Коля помічає, що блуза на ньому якось кумедно висить і не облягає плечей. «Певно, порвався шнурок»,— думає Коля, пробуючи руками блузу ззаду. Виявляється, вона майже до половини спини розірвана. О, це вже неприємність! Тепер не можна попадатись

на очі ні гувернантці, ні мамі. Коля навіть починає схлипувати. «Що ж тепер робити?»

Ні груша, ні садок його більше не цікавлять. Та й додому вертатись нема охоти. Коля байдуже прямує перед собою, аж поки не виходить до огорожі саду, проти господарського двору. Тут безліч цікавого: і кури, і гуси, і загони. Правда, худобу погнали пасти, але в загонах, яслах повно горобців, а в стріхах — їхні гнізда. У дворі є і ридванний сарай, а там — кучер Гаврило, з яким він так весело проводив час. Але мати суворо-пресуворо заборонила Колі ходити до нього. Та зараз він сам собі хазяїн.

Хлопчик перелазить через огорожу і біжить прямо в ридванний сарай. Після денного світла тут нічого не видно. Тхне шкірою, кінським потом і свіжою фарбою. Недавно пофарбований великий ридван для шестерика стоїть посеред сараю. На стінах висять хомути і шлеї. Коля обходить навкруг ридвана, але нікого з людей немає. Коля роздумує, з чого ж почати? Розглядає кучерську кирею, що лежить на ослінчику. А ось і батіг. Яке в нього пужално — довге й гнучке!

— Но! Но! — тихенько вигукує Коля і прицмокує, як це робить дядько Гаврило. Та він не може злізти на ридван! Дарма що коней немає, але у нього в руках справжній кучерський батіг.

Поки ліз на високі козла, десь тернувся рукавом об свіжу фарбу і добре вимазався. Але це дрібниці! Тепер він уже на кучерському місці!

— Тпру, любезний! — вигукує він точнісінько так, як дядько Гаврило. Ой, як то добре, певно, бути кучером! Коля дивується, як це тато доручає таке цікаве діло комусь іншому, а не сам править кіньми.

— Ну-ну, буланий! Не гарячись, дурненький! Го! Тпр, тпр! Помаленьку, помаленьку! — приказує хлопчик і вимахує батогом у повітрі.

— Ого-го! То вже в нас новий кучер заявився! — чується раптом басовитий голос дядька Гаврила. Він уже кілька хвилин сто-

їть у дверях і веселим поглядом спостерігає Колину роботу. — Їй-богу, паничику, з вас добрий кучер вийшов би!

Коля трохи збентежився. Але тільки трохи, — дядько Гаврило потурає всім його примхам.

— Та не гарячись, буланий,— продовжує Коля. — А ти, вороний, чого брикаєш, чого? — та лясь батогом того вороного, лясь! Ну точнісінько так, як дядько Гаврило.

— Ну, годі вам, паничику, злазьте вже.

— А от і не злізу. Ми ще не приїхали,— відказує Коля.

— Та ми ще й не запрягали,— сміється кучер. Широке бородате обличчя його розпливається в доброзичливій посмішці. — Злазьте, а то піду панові скажу.

Це впливає. Коля злазить. І тут кучер бачить: новенька блуза розірвана на спині, з-під блузи визирає біленька, також розірвана сорочка. Хлопчик швиденько розповідає про історію з грушками і просить дядька Гаврила мовчати про це.

— Однаково довідаються. Ви йдіть краще в горниці, — радить кучер, але Коля про це й слухати не хоче: він просить пограти з ним у карти. Дядько Гаврило не дуже охоче, а все ж погоджується. В руках у нього з'являються засмальцьовані карти.

— Ну от! Один раз зіграємо — і вистачить.

Коля з величезним захопленням розглядає карти. Які там браві кавалери та королі намальовані!

Перший раз Коля програє.

— Ну, досить! Раз зіграли — і буде, — каже кучер.

— Е ні, дядечку! Ще разочок! — просить Коля, бо йому дуже не хочеться залишатись «свинею».

Вони грають ще раз і ще, і кожного разу Колі не везе. Він гарячкує. Кучер бачить, що тепер Коля буде приставати ще більше, і він непомітно піддається у грі, аби відчепитись від упертого хлопчика.

— Свиня! Свиня! — кричить Коля в захопленні і плескає в долоні, коли вперше виграє.

— Ага, свиня!

І, як завжди в найщасливішу хвилину, трапляється неприємність: гравці захопились і не помітили, як у ридванну зайшла Ольга Єреміївна — Колина мама — та гувернантка.

Ольга Єреміївна накинулась на кучера, гувернантка ж напала на Колю і виявила одразу і розірвану блузу, і забруднені у фарбу рукава. Через кілька хвилин «утікач» ішов, похнюпивши голову, під суворим «конвоєм».

Ольга Єреміївна по-французькому висловлювала гувернантці своє незадоволення. Коля мовчки, з нудьгою слухав це і думав, як добре було б йому без гувернантки.

Мати говорила йому:

— Хотіла повести тебе сьогодні ввечері на леваду, де будуть Івана Купала справляти, а тепер не зроблю цього. Всі підуть, а тебе покладуть спати, як тільки сонце зайде.

День почався явно невдало. «А в усьому винна та погана груша! Якби знав, ніколи б не поліз на неї»,— гірко думав Коля.

Ольга Єреміївна була з багатого дворянського роду Луценків. Вчилась вона у Петербурзі в Смольному інституті «благородних дівиць» і чудово засвоїла манери вихованої «благородної» панянки. Рідною мовою для неї була французька. Тільки з селянами іноді розмовляла вона по-російськи. Зачитувалась французькими романами, хоч це швидше було даниною моді. Зате по-справжньому, глибоко любила вона музику, і була хорошою піаністкою.

Коли Ольга Єреміївна увійшла в родину Лисенків, вона відразу змінила весь порядок в домі на панський лад. У маєтку розвели розкішний сад з великою оранжереєю, виписали спеціального кухаря з Москви, завели чудовий виїзд. Коли став підростати старший син Коля, його вихованням почала займатись гувернантка-француженка. Він мусив стати благородною й вихованою молодою людиною, щоб у майбутньому зайняти посаду великого урядовця чи бути військовим, як і його батько. Ось чому Ольгу Єреміївну особливо сердило те, що Коля цікавився двірськими дітьми, ніби

вони були йому рівні. А все те — наслідки батьківського впливу, бо той потурає всім поганим нахилам сина. Коли б він і зараз був удома, напевно перетворив би всю цю історію на веселий жарт, ніби грати в карти дворянському синові з своїми кріпаками — річ цілком нормальна.

Якщо Ольга Єреміївна намагалась завести великосвітські порядки в домі, то Колин батько Віталій Романович міцно тримався старовинних патріархальних традицій, не цурався ні простих людей, ні «мужичої» мови. І хоч він ішов на поступки дружині щодо домашнього розпорядку, все ж у побуті залишався людиною простою.

За молодих років Віталій Романович трохи був зв'язаний з декабристами і пізніше, згадуючи світлі імена Рилєєва, Кюхельбекера, Пестеля та інших, часто не міг стримати сліз. Бувало, коли збиралась компанія товаришів, він любив декламувати уривки з революційної поеми Рилєєва «Исповедь Наливайки»:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На угнетателей народа;
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?

Здавалось, він і сам готовий був «восстать на угнетателей народа». Але, продекламувавши, важко зітхав і говорив:

— А все було дарма. Все це були гарячі, нездійсненні марення молодих голів.

У поводженні з селянами і у вихованні свого сина Віталій Романович виявляв м'якість, доброзичливість, простоту. Та й весь рід Лисенків не пнувсь у великі пани. Дядько Колі — Олександр Захарович Лисенко — зовсім, як казали тоді, «омужичився»: він одружився із своєю кріпачкою, кохався в старовині, безмежно захоплювався Шевченком і напам'ять читав мало не всі його вірші.

Отже, на вихованні хлопчика позначилися два суперечливі впливи: родичів і батька з їх демократичними смаками та вплив Ольги Єреміївни, твердо переконаної, що тільки «французьке виховання» забезпечить у майбутньому щастя її синові.

Чеська „банда“

Сьогодні в Жовнині робочий день, але у молоді — святковий настрій: увечері, як уже здавна заведено, справлятимуть Івана Купала.

Купальські свята мають тисячолітню історію. Ще в часи передкиївської Русі, коли слов'янські племена не були навернені до християнської віри і обожнювали стихійні сили та явища природи, ще тоді вони святкували Купала. Це було свято молоді, свято кохання й одруження. На честь Купала влаштовували ігрища. Закохані брались за руки і стрибали через вогонь, цим ніби закріпляючи своє кохан-

ня. Дівчата сплітали вінки з квітів, а опівночі пускали їх на воду, вгадуючи по них свою долю.

Як і інші язичеські свята, Купало міцно тримався в народному побуті й тоді, коли було введено християнство. Даремно попи оголошували ці свята «бесовскими игрищами» і забороняли їх: народ святкував як і до того. Тоді церква вирішила пристосувати до цих язичеських свят свої, церковні, щоб таким чином поступово витіснити їх з народного побуту. Та минали сотні років, а звичай справляти Купала залишався.

Молодь починала готуватись до свята ще вдень. Двірські дівчата вже збирали собі квіти і потай від економки плели вінки.

Коля бачив це передсвяткове пожвавлення, і йому було особливо нудно слухати уроки гувернантки. Майже цілий день вона невідступно стежила за кожним кроком хлопчика: то читала йому французькі книжки, то вимагала, щоб він відповідав тільки по-французькому і в'їдливо виправляла кожну помилку у вимові.

Хлопчик з заздрістю позирав на дорогу, що зникала десь у густих вербах. Там кублилися в куряві двірські діти, підкидаючи догори пил, з веселим вереском обсипаючи один одного.

«Які вони щасливі,— думав собі Коля.— Ні гувернантки, ні французької мови не треба їм знати».

Коля не зводить очей з дороги. Раптом він помічає, що всі діти спинилися, ніби чимсь занепокоєні. За мить увесь гурт кинувся до двору, викрикуючи незрозумілі слова. Коля намагається догадатись, яку нову гру вони затіяли. Уже втретє звертається до нього гувернантка з запитанням, але він її не чує.

— Я кому кажу, поганий хлопчику! Повтори: Мері і Люсі — хороші діти, бо вони слухають маму... Чуєш? — і гувернантка смикає Колю за сорочку.

Але двірські діти вже біля воріт. Їхні голоси звучать ясно й розбірливо.

— Банда йде! Банда йде! — кричать вони на все горло. Почувши ці слова, Коля схоплюється з місця, виривається з рук гувернантки і радісно підхоплює звістку:

— Банда йде! Банда йде!

Погаласувавши кілька хвилин у дворі, попід вікнами будинку, діти, а з ними й Коля алюром вилітають на дорогу зустрічати несподіваних веселих гостей.

«Бандами» називались мандрівні духові оркестри з чехів-музикантів. Вони переходили від села до села, граючи на святах, весіллях. Часто відвідували панські маєтки і, спитавши дозволу, давали великий концерт.

Звістка про музикантів швидко облетіла всю двірську челядь. Звідусіль до воріт сходились дівчата-покоївки, причепурювались, жартували, пританцьовували:

— Оце ввечері буде весело! Веселого Купала справимо, з музикою! — говорили вони.

А тим часом до маєтку наближався чималий гурт незвичайно вдягнених людей: на них були голубі блузи з поясами і чудними кишенями, на головах кумедні голубі шапочки. В руках музиканти несли свої мідні інструменти, що виблискували в промінні передвечірнього сонця.

Ось вони вже біля воріт. Люди розступаються, даючи їм дорогу.

Попереду музикантів бігла вся двірська дітвора, радісно галасуючи. Музиканти віталися з людьми, як старі знайомі. У дворі, перед будинком, вони вишикувались у коло, піднесли до губів свої інструменти, і через хвилю в тиші передвечір'я зазвучав веселий, бравурний марш, скликаючи всіх.

Ольга Єреміївна вийшла останньою. Вона, як і всі в маєтку, була приємно вражена появою «банди».

Закінчивши марш, музиканти залишились на своїх місцях. Тільки один високий, огрядний чех підійшов до веранди, низько вклонився і запитав у пані дозволу дати концерт.

— З радістю послухаю вашу музику, — відповіла Ольга Єреміївна і звеліла винести столи та стільці на подвір'я.

Помившись, музиканти розташувалися за столами. Спочатку вони грали якусь серйозну, урочисту музику, — то були увертюри й симфонії [1] італійських та німецьких композиторів. Далі «банда» заграла веселих чеських танців, а згодом перейшла і до українських козачків. Концерт закінчився аж перед вечором. Коля був сповнений незвичайних музичних вражень, в його голові не переставали звучати прекрасні мелодії. Музика іноді так вражала хлопчика, що він мало не плакав. Ні військові оркестри, які він чув у татових полках, ні оркестри у дяді Олександра Захаровича не справляли на нього такого враження, як ця чеська «банда».

Протягом усього концерту Коля не відходив од столу, за яким сиділи музиканти. Коли музиканти відпочивали, він торкався пальцями інструментів і нарешті попросив дозволу заграти.

— Заграй, заграй — засміявся музикант і подав йому інструмент.

Спочатку нічого не виходило, але раптом пролунав ясний і дзвінкий звук. Усі чехи заплескали в долоні, а найстарший обняв хлопчика і промовив:

— Хорош козак! Ти будеш музикантом, як виростеш.

Після концерту Коля побіг до мами і з сяючими очима кинувся до неї на груди.

— Мамунечко! Дядя чех сказав мені, що я буду музикантом, як виросту.

Ольга Єреміївна засміялась і погладила синові голову.

— От тільки з нього пророк поганий: ти будеш чимсь кращим, ніж музикант. А тепер повечеряй і — спати.

— Я не хочу, мамо.

[1] Як у літературі є різні літературні форми — оповідання, роман, повість і т. д., так і в музиці є музичні форми. *Увертюра* й *симфонія* — форми великих оркестрових творів.

— Ні, ні, пора.

— Я піду на леваду. Там буде грати «банда». І там же свято сьогодні.

Ольга Єреміївна в душі сміялась, але нахмурила брови і промовила:

— Ти покараний сьогодні, Колю.

— Я не буду більше, дозволь, мамо. Я ж ніколи не почую такої музики.

Коля благав, ніжно тулився, а Ольга Єреміївна продовжувала вдавати з себе сувору й невблаганну.

— А ти не будеш більше в карти грати?

— Не буду.

— А ти не будеш водитись з двірськими хлопцями?

— Не буду, мамо.

— А гувернантку слухатимеш?

Коля все обіцяв і вірив, що так і буде. Мама, хоч і не вірила в його обіцянки, була вдоволена щирістю сина.

— Ну, гаразд! Гляди ж, поводься як слід.

На Івана Купала

Тільки смерклося — на леваді, за панським садом залунала музика. «Банда» сьогодні прибула якраз до речі. Вся селянська молодь ішла на леваду. Парубки зносили хмиз, солому, бадилля для багаття. Дівчата у вишиваних сорочках, вінках, побравшись за руки, співали пісень. Все село було залите їхніми співами та перегуками.

Здавалось, повітря було напоєне незвичайним святковим настроєм і передчуттям чогось особливо значного.

Ольга Єреміївна стояла недалеко від музикантів і дивилась на свято, забувши

про Колю. Вся двірська челядь була тут. Навіть старий дід Свиридон стояв зі своєю нерозлучною люлькою в зубах і, мовчки спостерігаючи все, що робилось, згадував, певно, свою молодість.

Коля був зачарований видовищем. А коли запалало багаття і освітило мальовничий гурт парубків та дівчат, коли вся молодь, побравшись за руки, пішла навколо вогню і заспівала пісню — хлопчик відчув, як груди йому залило незвідане почуття. Здавалось, і ця пісня і ця картина свята були казкою, що на мить по-справжньому ожила. І в цьому казковому світлі все, що було навкруги, втратило своє реальне забарвлення: дівчата здавались живими русалками, парубки — відважними лицарями-козаками, про яких Коля чув од свого дядька Олександра Захаровича. Хлопчик забув про маму. Зачарований, наблизився він до кола молоді і став хапатись за чиїсь руки, щоб і собі піти круг огню.

— А, це ви, паничику, — впізнала його наймолодша з двірських покоївок — красуня Оленка. Вінок оповивав її чоло, чорні очі блищали якоюсь чаруючою красою. Теплі руки обхопили Колині пальчики — і дівчина разом з Колею попливла круг огню.

А пісня наповнювала душу чарами молодощів, і Колі здавалось, що він несеться на крилах пісні в якомусь казковому просторі.

Потім коло розпалось на пари, і пари полетіли у велетенські язики полум'я, що здіймалось в чорну бездонну височінь.

Хлопчик лишився сам. Оленка з якимсь молодим хлопцем понеслась у вогонь. Ніби підхоплений невідомою силою, Коля кинувся їм услід.

— Куди ви, паниченьку? Не стрибайте, бо обпечетесь, — загукав чийсь міцний соковитий бас.

Та Коля був уже близько від полум'я. На одну мить він хотів спинитись, але не зміг, — і кинувся в гарячі обійми вогню. Дим забив йому дух, ноги підкосились, і він упав у гарячу золу.

— Не стрибайте! — кричав той же міцний бас, але через голову Колі вже проносились чиїсь прудкі тіла.

В наступну мить міцні руки підхопили Колю і винесли з вогню

і диму. То був Созонт Дерев'янко — літній парубок з двірської челяді. Сорочка на плечах у Колі затлілась, але її швидко погасили. Перелякана Ольга Єреміївна вхопила сина за руки і повела до двору. Тільки на хвилину Колина пригода перервала гульбище. З левади знову залунали пісні, і молоді пари летіли назустріч купальським вогням.

На другий день Коля прокинувся дуже рано. Враження від учорашнього свята не розвіялось, і в душі хлопчика згадка про нього спліталась в якусь дивну й чарівну музику, яку йому хотілось відтворити. Після сніданку він пішов не у двір, як звичайно, а у вітальню, де стояв великий чорний рояль.

Вже не раз Коля пробував грати. Правда, це була своєрідна гра: його пальці притискували клавіші де попало. Музика виходила дуже кумедна, але Колі вона подобалась. Іноді він захоплювався і починав тарабанити неймовірні фантазії. Йому здавалось, що його музика передає бурю, і тоді лівою рукою він, скільки мав сили, бив по густих, гримлячих басах, що були ніби громи, а правою намагався дрібно вибивати високі звуки, — то краплини дощу сипались на землю. Гувернантка, звичайно, не поділяла Колиних міркувань про його музику і говорила, що він псує інструмент. Няня, бабуся Лукія, навпаки, хвалила свого улюбленця:

— Як ти ловко граєш, Миколко. Мало не так, як мама. Тільки мама грає по нотах, а де ж твої ноти?

— А я з голови,— відповідав їй Коля і ще з більшим захопленням бив по клавішах.

Але сьогодні, сівши за інструмент, Коля не відразу починає грати. Він пригадує собі вчорашні співи і намагається підібрати мелодію. Спершу в нього нічого не виходить, — мелодія звучить у голові, а пальці ніяк не второпають відшукати потрібний клавіш. Досі він не задумувався над тим, які клавіші натискувати, і грати було просто. Тепер же зовсім інакше.

Коля потихеньку проспівав уголос купальську мелодію. Його тоненький голосочок ясно задзвенів у тиші вітальні. Далі, підспівуючи, він став добирати потрібні звуки на інструменті. Пісня починала виходити у нього. На інструменті вона звучала так, як і його спів, а Колі хотілося, щоб зазвучали ще й інші голоси, як то було на леваді. На інструменті виконати це не так легко, як йому здавалось, бо ті інші голоси навіть сам Коля не міг уловити. Від пісні лишилось враження чогось гарного, піднесеного, чогось такого, для чого в думках і словах хлопчика не знаходилось виразу. Спочатку несміливо він підбирав до мелодії акомпанемент, який відповідав би іншим голосам пісні. Далі став добирати такі звуки, що відповідали лише його враженню від пісні. На фоні цих звуків, що в Колиній голові пов'язувалися з сміхом, криками, стрибанням через вогнище, звучала правильно схоплена мелодія дівочої пісні.

Усе це так захопило хлопчика, що він навіть не помітив, як одчинились двері, як тихими кроками підійшла до нього мати і стала за спинкою стільця.

Ольга Єреміївна щасливими очима спостерігала сина. В своєрідній дитячій фантазії вона впізнала вчорашню купальську пісню і вперше подумала про те, що хлопчик, певно, має природний нахил до музики. Раніше вона не помічала, з яким інтересом і захопленням Коля завжди слухав її гру. Правда, він чомусь приховував це од матері і, коли вона грала, навмисно виходив до іншої кімнати, бавився там якоюсь іграшкою або перегортав книжки.

Ольга Єреміївна поклала руку на плече синові і зворушено промовила:

— А я й не знала, Колюнцю, що ти так гарно вмієш грати.

Від звуку маминого голосу Коля здригнувся, швидко прийняв з клавішів руки, ніби його спіймали на шкоді, і, схопившись з стільця, заховав своє обличчя в маминій сукні.

— Чого ти, синочку? — здивувалась Ольга Єреміївна.— Ти справді дуже хорошо граєш. Я навіть впізнала те, що ти грав. Правда, то пісня, що її співали вчора дівчата?

Коля ще дужче припав до її грудей і ніяк не хотів показати свого обличчя. Коли, нарешті, мамі вдалось підвести його голову, вона побачила, що хлопчик був червоний, як маків цвіт.

— Я ніколи, ніколи більше не буду.

— Що більше не будеш?

— Не буду пустувати.

— Та ні ж бо, Колю, я справді кажу, гра мені сподобалась.

Від лагідного маминого голосу Коля помалу заспокоївся.

— А гувернантка завжди кричить на мене. Каже, щоб я не тарабанив і не псував рояля, і вона каже, що поскаржиться тобі.

— От які дурниці! — промовила Ольга Єреміївна і обсипала поцілунками синову голову. — А ти любиш грати?

— Ще й як! Тільки... що ж...— промовив хлопчик голосом, в інтонаціях якого дзвенів незрозумілий смуток.— Коли б я міг грати так, як ти! А то... Хотів заграти так, як учора співали дівчата, а воно не виходить. Ану ти, мамо, заграй так, як співали дівчата. А то у мене тільки один голос виходить, а інші я так виграю, як доведеться.

Ольга Єреміївна засміялась.

— Бачиш, чого забажав! Та це треба бути композитором. А для того треба вчитись. Багато вчитись, Колю. Потім треба мати ще й талант. А проте, може, в тебе...

Ольга Єреміївна раптом замислилась, сіла на стілець, що стояв перед роялем, і взяла кілька акордів. Ці акорди звучали зовсім не так, як у Колі. Соковиті і повні, вони сполучались якось дивно і незрозуміло для хлопчика — у чарівну музику. Коля застиг, припавши до матері і слухаючи її гру, та вона обірвала музику.

— Ні, Колю, композитором ти не будеш. Ти — дворянин...Для дворян існує інша кар'єра. А проте... Хочеш вчитись музики?

Коля нічого не сказав, тільки з вдячністю припав до її плеча.

— Ну от, я тобі знайду вчительку, а сьогодні сама дам перший урок.

Так Микола почав навчатись музики.

В пансіоні Гедуена

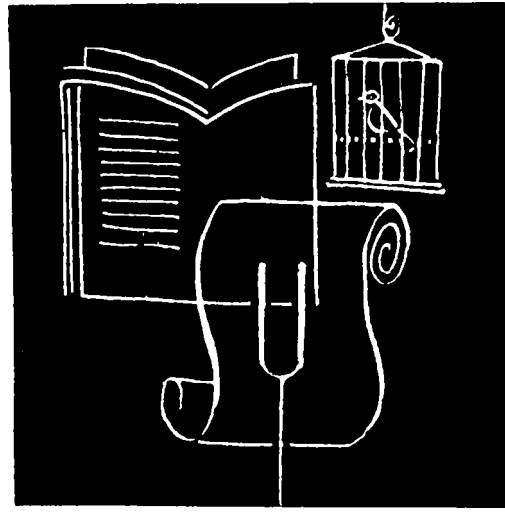

У 1852 році батьки відвезли Миколу Лисенка в Київ і віддали до пансіону Вейля в науку.

В ті часи, поряд з державними навчальними закладами, існували ще й приватні школи та пансіони. В пансіоні діти не лише навчались, а й жили.

Пансіон Вейля містився в центрі Києва, на Фундуклеєвській вулиці (нині — вулиця Леніна). І хоч Коля бував у таких містах, як Кременчук, Єлисаветград, але подібної метушні на вулицях, такого потоку людей на пішоходах, нарешті —

таких будівель, які були на Фундуклеєвській та Хрещатику, він і уві сні не бачив.

Місто його захоплювало, зате обстановка пансіону пригнічувала. Його оточували чужі діти, старші школярі не давали проходу новакові, вихователі були грубі і причепливі, а вчителі на уроках встановлювали свій авторитет лінійкою та криком. Колю зроду ніхто ніколи не бив, а тут на четвертий день науки учитель так посмугував йому руку тонким чорним квадратиком, що він аж закричав від болю й сорому.

Це невимовно образило хлопчика, і він не міг заспокоїтись цілий день. Навіть коли ліг спати — і тоді довго ще плакав, укрившись з головою.

Страву їм давали таку погану, що Микола майже не їв. Потяглись сумні дні голодування й образ. Коля довго терпів, сподіваючись, що якось налагодиться, але, нарешті, написав додому листа, в якому вилив усю свою душу.

Через кілька днів у Київ примчали батьки. Особливо була схвильована Ольга Єреміївна. Вона одразу вирішила перевести сина в інший пансіон.

Після недовгої ради батьки віддали Колю в найкращий у Києві пансіон Петра Івановича Гедуена, що містився в аристократичному районі — Липках. Хоч від усіх знайомих Лисенки одержали найкращі відгуки про цей пансіон, однак, навчені гірким досвідом, привезли з села для постійного нагляду за Колею Созонта Дерев'янка. Созонтові було суворо наказано доглядати хлопчика, щоб його не били ні школярі, ні вчителі. Присутність знайомої людини значно полегшила перебування Колі в чужому місті.

У пансіоні Гедуена до Колі ставились зовсім інакше, ніж у Вейля: вчителі його не били, а на перервах, під доглядом Созонта, він міг тепер цілком вільно гратись. Один із шкільних верховодів спробував було причепитись до Колі, але Созонт так труснув його за чуприну, що одразу відбив охоту займати новака.

Так усі три роки, протягом яких Лисенко навчався в пансіоні

Гедуена, Созонт невідлучно знаходився при ньому як захисник і вірний друг. Вони так полюбили один одного, що, ставши дорослим, Лисенко не міг забути про піклування цієї простої і щирої людини.

Коля був одним з кращих учнів у пансіоні. Йому легко давалась наука, без напруження засвоював він те, що інші зубрили годинами. Переходячи з класу в клас, хлопчик одержував нагороди і похвальні листи. Та ще більші успіхи, ніж у науці, він робив у музиці. Вже протягом трьох місяців перебування в пансіоні Вейля Коля вчився грати на фортепіано у приватного вчителя музики — чеха Нейквича.

Дивний це був учитель. Він сам не грав, але своїми поясненнями виробляв у учня таке глибоке розуміння кожної фрази музичного твору, таку майстерну завершеність виконання і повноту звучання, що за короткий час учня не можна було й впізнати.

Коли Лисенко приїхав додому на перші різдвяні канікули, Ольга Єреміївна звеліла пані Розалії, яка раніше вчила хлопця музики, послухати його гру.

Пані Розалія, як завжди сувора й причеплива і цього разу сіла за Колиним стільцем, готова давати вказівки.

— Ну, мсьє Ніколай, покажіть мені вашу нову програму,— сказала вона і суворо стиснула тонкі губи.

Коля почав з технічних вправ — етюдів, але вже з перших звуків пані Розалія не впізнала свого учня. Сміливість і впевненість, з якою він виконував гамоподібні мелодії, ламані арпеджіо [1], здивували стару вчительку. Ще більше вразила її п'єса, яку далі програв Коля. А коли, нарешті, він виконав досить важкі варіації на теми опери «Біла Дама» [2], пані Розалія буквально закам'яніла від

[1] *Арпеджіо* — так називається акорд, узятий не весь одночасно, а послідовно звук за звуком.

[2] *«Біла дама»* — популярна тоді опера французького композитора Франсуа-Андрієна Буальдьє (1775—1834).

подиву. Не сказавши й слова, вона раптом схопилась із свого стільця і, вбігши в сусідню кімнату, істерично розридалась.

— Що з вами, пані Розаліє? Що трапилось? — допитувалась Ольга Єреміївна.— Вам щось образливе сказав Коля? Нагрубіянив?

Вчителька довго не відповідала, а коли трохи заспокоїлась, промовила:

— Ні, Ольго Єреміївно, навпаки: Коля — ідеальний хлопчик. І, що найголовніше, він уже справжній музикант. Я у вашому домі більше не потрібна, я не можу його далі вчити. Більше того, я бачу, що погано і зовсім не так, як треба, вчила його досі.

Так Коля вперше завоював визнання як музикант. Ще більших успіхів він здобув, коли перейшов до іншого педагога — чеха Попоцного, або, як звичайно його називали в Києві, на італійський манер, Алоїза Йосиповича Паноччіні. Паноччіні вважався найкращим і наймолодшим учителем музики в Києві. Він прищеплював Лисенкові смак до тонкої і віртуозної гри, і на прикінці третього року навчання Коля вже мав такі визначні успіхи в музиці, що його виступ було включено в програму випускного вечора.

Це був перший прилюдний виступ Лисенка. У великому актовому залі було повно поважних гостей. Коля так хвилювався, що навіть не помітив, як вийшов на високий поміст сцени. Він хоч і не бачив людей, що сиділи в залі, але внутрішньо відчував на собі сотні зацікавлених очей. Йому хотілося якнайшвидше сісти за рояль, ніби інструмент був єдиною рідною істотою серед сотень чужих людей. І справді, коли він сів за інструмент і відчув під пальцями холод клавішів, заспокоївся. Весь зал кудись зник. На якийсь час хлопчик навіть забув про його існування.

А коли закінчив грати, пролунали бурхливі оплески. І знову почуття ніяковості заволоділо ним. Коля вибіг за куліси і заховався в куток.

— Біс! Біс! — кричала і без кінця плескала в долоні публіка, викликаючи молодого музиканта. Але він й не думав показуватись.

— Так же непристойно поводитись. Вас викликають! Чуєте,

Лисенко? — говорив розпорядник вечора і силоміць виштовхав Колю на сцену.

— Поклоніться, поклоніться, — сичав розпорядник з-за куліс, а Коля стояв розгублений серед сцени, не знаючи, куди подіти руки і в який бік глянути. Нарешті він швидко і майже непомітно кивнув головою і, вже незважаючи ні на «біс», ні на оплески, якими публіка вимагала від нього повторної гри, зійшов зі сцени.

Після вечора, щасливий і вдоволений за свого учня, учитель Паноччіні представляв Колю високопоставленим особам міста.

— Син полтавського дворянина Віталія Романовича Лисенка. Один з найталановитіших моїх учнів у Києві.

— Так, у нього може бути блискуче майбутнє. У такі роки виконувати з таким смаком і піднесенням може тільки природжений артист, — сказав хтось із присутніх.

Паноччіні, підбадьорений увагою, продовжував:

— Коля — не тільки артист. Він має і композиторський талант. Так, так,— ствердив Паноччіні, помітивши подив присутніх,— от, прошу, він уже навіть друкував свої твори. Правда, все це легенькі дитячі п'єси, але в них уже відчувається оригінальність.

Учитель з гордістю показав присутнім надрукований твір Лисенка.

Колю хвалили. Поважні дами щедро дарували йому компліменти, чоловіки плескали по плечу і бажали успіхів. Колю тішила і радувала здобута слава музиканта, і в уяві він уже малював щасливі хвилини зустрічі з дорогими рідними, коли повернеться додому.

«Яка буде щаслива матуся, коли розповім їй про цей вечір! — думав замріяно юний Лисенко.— Як буде радіти няня Лукія за свого любимчика і яка, певно, буде щаслива Оленка».

Згадка про красуню Оленку прийшла останньою, але насправді Коля не забував про Оленку ніколи. В її образі ніби втілювалося все найдорожче, що було зв'язане з дитинством, з рідним селом. Між Оленкою і Колею здавна були дружні відносини.

А під час минулих різдвяних свят, коли хлопець разом з двірською челяддю ходив по селу колядувати, Оленка здалася йому якоюсь особливо незвичайною і чарівною. Весела й радісна, як весняне сонце, вона чарувала і своєю привабливою посмішкою, і чорними блискучими очима, і піснями своїми, і голосом, глибоким та повним, що наче ласкавим теплом оповив душу.

Коля з нетерпінням чекав від'їзду. Нарешті, щасливий день прийшов. Созонт склав речі — і трійка поштових коней весело помчала їх красивим поштовим трактом, що простягся вздовж лівого берега Дніпра, через Бориспіль, Переяслав, Золотоношу на Жовнин.

Тільки три роки минуло відтоді, як Коля вперше проїздив цим шляхом, а з чорноголового невеличкого хлопчика він уже став юнаком, уславленим у Києві музикантом і випускником пансіону Гедуена.

Троянди

Додому Микола приїхав перед купальськими святами. За давно заведеною традицією, в Жовнині старанно готувались до вечірнього гульбища. Дівчата збирали польові квіти і плели з них чудові вінки. Сині-пресині волошки впереміж з васильками перевивалися з пахучим чебрецем і горошками в їхніх вінках.

Як ніколи раніше, хлопець переживав радість наближення цього селянського торжества. Він з нетерпінням чекав того моменту, коли сонце впаде за далекі плавні і передвечірні сині тумани оповиють таємничою сутінню лісисті

горизонти. Його груди сповнювались особливим святковим почуттям.

Ще з того часу, коли маленьким хлопчиком він мало не згорів у купальському вогні, Микола пам'ятав це почуття. Воно збереглось у нього свіжим і незабутнім... Більше того: з роками це почуття виливалось у нього в поетичні образи.

Ще зранку Микола відвідав усіх своїх знайомих, стариків і ровесників. Довго просидів у кучера Гаврила, згадуючи свої дитячі пригоди, зв'язані з ним. З садівником Калістратом Сидоровичем у нього була особлива розмова: Микола просив приготувати йому найрозкішніших троянд. Ті троянди він збирався подарувати Оленці, яку бачив тільки випадково, зразу по приїзді.

Як і раніше, в Оленки вилися чорні хвилясті коси по плечах, як і раніше, дівчина викликала у нього тривожне й радісне почуття, наче вона сама була найкращою з пісень, які він коли-небудь чув. Тільки чомусь її чорні очі не світились звичайною радістю, і на ледве зблідлому обличчі посмішка, якою вона відповіла на його привітання, вийшла швидше страдницькою, ніж радісною.

— Що з нею? — подумав Микола. Але негоже молодому паничеві розмовляти з дворовою дівкою, та ще й при рідних. А Оленка якось непомітно вислизнула тоді з горниць.

Микола дуже просив Калістрата не пошкодувати для нього троянд.

— Щоб були найчервоніші, знаєш, найкращі, які тільки ростуть у нашому саду,— говорив він, а глибоко десь у думках уявляв собі Оленку, прикрашену цими трояндами:

— Серед дівчат вона буде як царівна лісова. І як вона зрадіє подарункові! Жодна з дівчат не матиме такого вінка, як Оленка,— думав захоплено Микола і хотів уявити собі, як заблищать її очі від задоволення й подяки.

Вже перед самим вечором, коли всі рідні пішли на прогулянку до річки Сули, Микола сказав матері, що йому потрібно на хвилинку повернутись додому.

Задихавшись, прибіг він до Калістрата по троянди.

— Ну, Калістрате, покажи, що ти мені приготував?

— Та вже ж приготував. На те й троянди, щоб їх зривати,— промовив, сміючись, старий садівник і виніс з-за куща величезний букет.

Це був справді чудесний букет. Свіжі пелюстки пишних троянд, здавалось, випромінювали червоний жар. Чарівні пахощі розливались від нього у передвечірній прохолоді саду. Мимоволі Микола припав до нього обличчям, вдихаючи солодкий аромат.

— Ой, букет справді дуже хороший!

— Го! Такий букет не соромно подарувати найкращій панянці в Києві,— мовив Калістрат, хитро позираючи на юнака. — От, їй-богу, шкода, що панянок у нас не водиться.

— Нічого, нічого, — сказав Микола і побіг до покоїв. І раптом він відчув, що серце його забилося в грудях так сильно, ніби готове було вирватися з них.

— Що ж я їй скажу? А раптом хтось зайде і побачить, що я дворовій дівчині квіти дарую? — Микола стояв біля розчинених дверей веранди, не наважуючись зайти в дім.

І ось з бокової кімнати, що виходила вікнами на широку леваду і на розкішні луки біля Сули, почулася тиха, сумна, самотня пісня. Він зразу впізнав Оленчин голос. Але звідки така пісня в Оленки, завжди веселої, завжди піднесенорадісної, ніби життя її було суцільним святом?

Микола стояв у заціпленні, прислухаючись до слів пісні:

Над моїми воротами
Чорна хмара встала,
А на мене, молодую,
Поговір та слава.

А я тую чорну хмару
Рукавом розмаю.
Перебула поговори,
Перебуду й славу.

Така незвичайна в уявленні про Оленку нудьга чулася в її голосі, наче і справді чорна хмара горя огорнула її молоду голову і тепер вона намагалася вилити його в нескінченних переливах мелодії.

Нарешті, Микола опам'ятався. Він мимоволі подивився на троянди, які ніяково тримав у руках, і уявив кумедну позу, в якій стояв тут перед дверима:

«Ще побачить хтось та сміятиметься!..»

Ні, він повинен піти до Оленки, розвеселити її своїм подарунком. Хлопець рішуче переступив поріг, але зразу ж і зупинився, а далі вже пішов тихо, щоб кроків не почув хтось у домі.

Двері в домі були скрізь одчинені, щоб освіжити повітря.

Микола нечутно увійшов до кімнати, в якій співала Оленка. Дівчина стояла, схилившись на підвіконня, і, не помічаючи Миколи, продовжувала співати.

Микола заховав троянди за спину і тихенько покликав її, але дівчина не почула.

— Оленко,— голосніше сказав Микола, — чого це ти такої сумної завела?

Оленка обірвала пісню і злякано відсахнулась од вікна. Широко відкриті очі її були повні сліз. Сльози змочили її щоки, і вся вона, залита останнім яскравим промінням вечірнього сонця, стояла перед ним надзвичайно хороша, злякана й сумна. Її пісня ще звучала у вухах і ніби зливалася з живим образом людського горя, повз яке до цього часу Микола проходив байдуже.

Мовчки дивилась на Миколу, ніби не розуміючи, чого він прийшов сюди, для чого порушив її самотність. Хлопець швидко підійшов до Оленки. Тримаючи троянди за спиною, він хотів було доторкнутися до її руки — і не посмів.

— Що з тобою, Оленко? Чого ти плачеш? — сказав він, задихаючись, і відчув, що сам готовий розридатись.

Але дівчина вже прийшла до пам'яті, швидко витерла рукавом обличчя і навіть намагалась посміхнутись.

— Нічого, паничику, так просто, дурниці. Нічого.

— Ось тобі й маєш! Така... така хороша — і плачеш.

Микола хотів підібрати ще якесь пестливе слово, але, як на зло, воно не приходило в голову. Тоді він згадав про свій букет.

— А я тобі, Оленко, приніс квітів. Поглянь, які, — і він простягнув їй троянди. — Візьми, це я тобі у садівника попросив.

Вклавши троянди дівчині в руку, він продовжував:

— Зробиш собі вінок, надінеш і будеш найкращою серед усіх дівчат на гульбищі.

Та Оленка подала йому квіти назад:

— Візьміть, паничику, я не буду на гулянці.

Микола розгубився і не знав, що робити.

— Візьміть же, — сказала вона і раптом голосно заридала на всю кімнату, кинувши квіти на білу скатертину стола.— Не треба, не треба, паничику! Одгуляла я, не нагулявшись, одспівала, не наспівавшись.

Примовляючи, Оленка попрямувала до дверей. У кімнату безшумно ввійшла няня Лукія. Не помічаючи її, дівчина закрила обличчя руками і, похитуючись, пішла з кімнати. Микола стояв наче прикутий до місця. Побачивши няню, він, заговорив:

— Я ж не ображав її, няню! Я приніс їй квіти на вінок, а вона розплакалась.

Бабуся Лукія тяжко зітхнула:

— Знаю, соколику, знаю, що не ти її образив. Інші образили дівчину, насміялись над її красою дівочою. Плаче та побивається бідна горлиця, а ні в сльозах не виплаче, ні в піснях не виспіває свого горя. Ой-ой! Скільки того горя знає народна душа.— І бабуся розказала сумну повість Оленчину: як зимою на «паради» їздили в Новогеоргіївськ, як упала в око Оленка молодому офіцерові, як він звів її з глузду та покинув і забув.

Микола слухав нянине оповідання і, може, вперше усвідомив, що у тих простих людей, які оточують його, які носять простий селянський одяг, у тих людей, чиїми піснями він втішається, є багато невідомого, невисловленого горя в душі, і що навколишнє життя, мабуть, повне несправедливостей, які він відчув, але не міг ще зрозуміти ні причини їх, ні справжнього значення.

Того разу невесело пройшов для Миколи купальський вечір.

В харківській гімназії

Оленку якось несподівано віддали заміж за старого удівця. Дівчина на очах зів'яла. В її погляді тепер була така безодня затаєного горя, що коли одного разу Микола зустрівся з нею в саду, він навіть не посмів заговорити. Тихо й непомітно пройшло весілля. Ні пісень, ні музик,— так, наче й не було Оленчиного дівоцтва, ніби посоромились виносити його на люди. Микола нікому не признавався, які почуття полонили його молоде серце, ні про що не розпитував, тільки уважніше став приглядатись до життя людей та глибше замислюватись над піснями, які слухав.

А проте молодість брала своє. Разом з двоюрідним братом Михайлом Старицьким, що виховувався в їхній родині як сирота, вони тепер проводили час. Майже ровесники, хлопці крім того, що були родичами, полюбили один одного, здружилися, і ця дружба вже не поривалася протягом усього їх життя.

Удвох їм було весело. То вони купалися в чудесній річці Сулі, що мережилася поміж густими вербами, осокорами та вільхою, то іноді на маленькому довбаному човні пливли вгору проти течії в село Галицьке, де жив Миколин дядько Андрій Романович. Тиха річка робила безліч поворотів; то майже ховалась у густій зелені, то знову, круто завернувши, підмивала кручу, збиваючи у воду старі корчі, а іноді й цілі великі дерева. І вода вирувала навколо цих перепон, викручуючи глибокі ями біля них. Хлопців завжди чарували ці мандрівки. Вони уявляли себе лицарями-козаками, про яких їм часто оповідав дядько Михайла Старицького — Олександр Захарович. Заскочивши на хвилинку в галицький маєток, хлопці їхали до Олександра Захаровича, що жив у селі Клішинцях, напроти Галицького.

Олександр Захарович Лисенко був зовсім не схожий на своїх сусідів-дідичів. У побуті він мало чим відрізнявся від селян: носив чумарку та чоботи, говорив українською мовою і навіть одружився з своєю кріпачкою. Часто бувало, коли Михайло й Микола приїздили до нього, він навчав їх:

— Не пніться в пани та не думайте, що для вас одних, дворян, створений світ. Сонце всім рівно гріє — і селянинові і панові, а до того ж селянин пана своїм трудом утримує.

Кохався Олександр Захарович і в народних піснях, а особливо любив пісні історичні та думи.

— Пісня — то душа народу. В ній його горе й радість, і його історія, овіяна славою,— казав він.

Не менш від пісень кохався старий у книжках про народне життя. Від нього вперше Микола Лисенко довідався про Котляревського, про Квітку-Основ'яненка.

Якось — в котрий уже раз! — Микола й Михайло знову завітали до нього в Клішинці і за заведеним звичаєм гукнули в сінях:

— Пугу! Дядько Олександре, приймай козаків з великого лугу.

Олександр Захарович, що вибіг їм назустріч, здивував юнаків своїм незвичайним виглядом: очі його світились з-під сивих острішкуватих брів, і весь він наче аж помолодшав.

— Заходьте, заходьте, хлоп'ята. А я вас і виглядав. Почастую таким, що вам і не снилось.

Коли гостей було нагодовано, дядько Олександр прошепотів:

— А тепер почастую тим, що обіцяв.

Він причинив двері і виніс з хатини книжечку.

— От,— сказав він,— бачите, це «Кобзар» Тараса Шевченка. Чули про такого? От ба, а вчитеся та в пани пнетеся. Послухайте, лишень, що написав простий кріпак Тарас Шевченко. Ці слова написані кров'ю з серця народного, з його дум і плачів. Учіться в нього любити народ, а поки що послухайте.

І він розгорнув невелику книжечку. То був рукописний примірник так званого чигиринського «Кобзаря».

Олександр Захарович читав захоплено, з піднесенням. Ні Михайло Старицький, ні Микола Лисенко зроду не чули поетичного слова Шевченка. Перед ними поставали живі образи дівчини-причинної, знедоленого козака, сироти без роду, що дарма шукає своєї долі в чужому краї.

А коли Олександр Захарович читав «Катерину» і в нього від зворушення потекли з очей сльози, Микола відчув, як щось стиснуло йому горло. Він зрозумів, що в навколишньому житті є тисячі знедолених Катерин-кріпачок, а серед них — і близька йому красуня Оленка.

Змахнувши сльози з сивого вуса, Олександр Захарович читав:

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
Стоїть Катря серед поля,
Дала сльозам волю.

Утомилась завірюха,
Де-де позіхає;
Ще б плакала Катерина,
Та сліз більш немає.

Подивилась на дитину:
Умите сльозою.
Червоніє, як квіточка
Вранці під росою.

Усміхнулась Катерина,
Тяжко усміхнулась.
Коло серця — як гадина
Чорна повернулась...

Після «Катерини» читали «Гайдамаків». Яку могутню силу народного гніву відчули Микола й Михайло в цій геніальній поемі, які чари поетичного слова овіяли юнацькі душі! Кілька день ходили вони мов у тумані, а у вухах звучали нечувані доти слова народного поета.

Від Олександра Захаровича Микола довідався, що творець цих хвилюючих поезій відданий у солдати, що він десь у далекому засланні терпить страшні знущання й наругу. Це ще більше привернуло його душу до творчості Шевченка.

Восени того ж року Лисенко їде в Харків і вступає в 2-у харківську гімназію, яку й закінчує в 1859 році.

Тут, у Харкові, спочатку під керівництвом піаніста-віртуоза Дмитрієва, а згодом у прекрасного педагога чеха Вільчека він пройшов хорошу школу фортепіанної гри.

«Особливо в час навчання у Вільчека,— писав згодом Михайло Старицький у своїх спогадах,— гра Лисенка зміцніла, стала усвідомленою, техніка й сила розвивались неймовірно, а разом з тим засвоювався витончений смак у виконанні. Позначилася на цьому і природна теплота душі Лисенка. У Вільчека Лисенко почав вивчати і полюбив музику Шопена. І Бетховена, і Шопена він виконував уже так майстерно, що завжди захоплював своєю грою слухачів».

На одному з шкільних вечорів, де виступав Лисенко, був присутній почесний попечитель 2-ї харківської гімназії князь Юрій Голіцин — великий любитель музики, багатий меценат. Гра Лисенка йому так сподобалась, що він після концерту попросив познайомити його з молодим музикантом.

Голіцин говорив Миколі:

— Я об'їздив весь світ. Я слухав найвидатніших піаністів Єв-

ропи і ніколи не думав, щоб піаністи були і серед українців. Досі я знав їх тільки як добрих співаків. Шкода буде, якщо ви не оберете собі кар'єри музиканта, може б з вас вийшов справжній український музикант.

На прощання він просив Миколу відвідати його дім і музичні вечори.

Юрій Голіцин на той час у Харкові займав посаду чиновника для особливих доручень при харківському генерал-губернаторі, але більше цікавився музикою, ніж службою. Із своїх кріпаків він організував хор і часто влаштовував у своєму домі концерти. Крім хору, у нього був постійний струнний квартет [1]. Пізніше князь зовсім залишив свою службу і повністю захопився музичною діяльністю, ставши одним з перших організаторів хорової справи.

Під час перебування Голіцина в Харкові в його домі збирались кращі музиканти міста, а також приїжджі «знаменитості». Відвідування цих музичних вечорів дало Лисенкові надзвичайно багато. Тут він уперше ознайомився з кращими зразками європейської музики і особливо глибоко відчув камерну [2] музику.

Та поки що Лисенко залишається тільки молодим, блискуче вихованим паничем. Він залюбки грає на вечорах, з таким же захопленням віддається танцям і іншим юнацьким розвагам, не задумуючись над своїм майбутнім. Тільки переїзд у Київ і перебування в Київському університеті збудили нові думки в його голові, примусили замислитись над тим, для чого він повинен жити, на що треба витрачати свої сили і знання.

[1] Струнний квартет — ансамбль з чотирьох інструментів. До струнного квартету входять перша і друга скрипки, альт і віолончель. Квартетом також називаються спеціальні твори, написані для чотирьох виконавців.

[2] Розрізняють три основні види (жанри) музики: оперну, симфонічну й камерну музику. До камерної музики відносяться твори для окремого голосу, окремого інструмента, а також тріо, квартети і т. ін.

Студентські роки

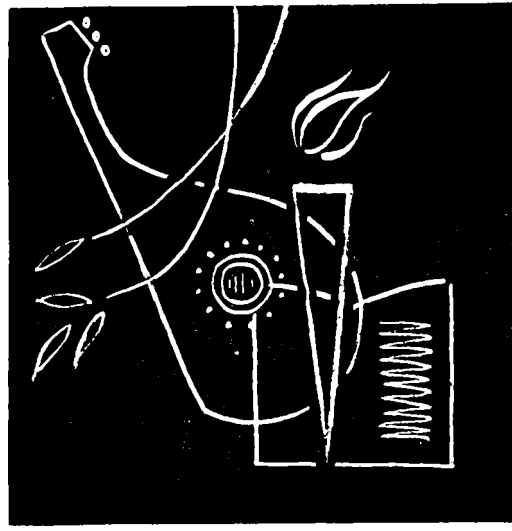

Роки, на які припало навчання Лисенка в Київському університеті (1861—1865), були переломним етапом в історії російського суспільства.

У 1861 році під тиском селянського революційного руху, та дедалі зростаючого капіталістичного виробництва нарешті було скасоване кріпацтво. Реформа внесла великі зміни в економічний і політичний розвиток країни, була важливим кроком на шляху до перетворення Росії з країни кріпосницької в країну капіталістичну. Але розкріпачення, проведене зверху, да-

леко не розв'язало основних суперечностей суспільного розвитку.

Селянство, яке було звільнене не тільки від кріпацтва, але й від землі і мусило виплачувати величезні викупи за відрізану при «звільненні» землю, опинилось у тяжкому становищі: поміщицький гніт тривав. Боротьба проти залишків кріпосницького господарства і після реформи залишилась важливим завданням широкого суспільного руху.

Ще перед реформою кращі представники передової інтелігенції, як Чернишевський та його однодумці, виступили з пропагандою ідеї служіння народові, проводили «ідею селянської революції, ідею боротьби мас за повалення всіх старих влад» (Ленін).

«Досі для російської людини,— писав Чернишевський,— єдина можлива заслуга перед високими ідеями правди, мистецтва, науки, *сприяння розповсюдженню їх* в її батьківщині (курсив наш.— *В. Д.)*.

Ця справа вимагає досі і, певно, ще довго вимагатиме усіх розумових і моральних сил, якими володіють найбільш обдаровані сини нашої батьківщини».

Ці великі революційні і просвітительські думки революціонера-демократа Чернишевського були підхоплені передовими людьми того часу в усіх галузях науки і мистецтва. Народ і його інтереси в той час стали основою багатогранної діяльності передових людей 60-х років. Побут народу, його історію, його звичаї і творчість кладуть в основу своєї діяльності поети, композитори, скульптори і художники.

Кращі митці всіх галузей прагнуть якнайглибше, якнайправдивіше відобразити в своїх творах народне життя. Могутня хвиля реалістичного мистецтва піднеслась саме в 60-х роках.

Під впливом цих передових ідей розпочали боротьбу за створення справді національного, глибоко правдивого і широко демократичного мистецтва такі композитори, як Мусоргський, Бородін,

Римський-Корсаков, художники Крамськой, Маковський, Перов, письменники Шевченко, Некрасов, Успенський.

Ці передові ідеї знайшли відгук і серед київського студентства, в середовище яких потрапляє Микола Лисенко.

Дуже часто в університеті відбувалися таємні сходки студентів, на яких обговорювали найактуальніші питання. На одній такій сходці, пише в своїх спогадах М. Старицький, говорилося, що «український народ становить особливу національність, багату всіма даними для культурного розвитку і участі повним голосом у слов'янському концерті, що чесний свідомий українець повинен *віддати всі свої душевні сили для підняття в народі самосвідомості* і розвитку, що до всіх братів-слов'ян він повинен ставитись подружньому і допомагати їм у боротьбі з гнобителями, що в політичних і соціальних стремліннях він сповідає ті ж ідеали, що і передові брати-росіяни».

Ці думки певним чином перекликалися з ідеями Чернишевського.

Лисенко під впливом нового оточення буквально перероджується. Згодом у своїй автобіографічній замітці він так пише про свої студентські роки:

«З безідейного всеросійського панича, яким він (Лисенко.— *В. Д.*) тоді прибув з Харкова в Київ, на подобу всіх тогочасних харківських студентів, героїв трактирів, більярдів, із забіяцькими трохи замахами, він став у Києві новим чоловіком. Вперше йому наука, музика, талант стали у пригоді ділові. З перших сливе років студентських він мимохіть став етнографом-музикантом. Співоче й без того студентство українське, під той час широкого руху національного, навозило було з вакацій велику силу всяких матеріалів етнографічних, надто пісень народних. Ці пісні співав він у гурті товариськім і записував».

Кожен, хто вирішив чесно «віддати всі свої душевні сили для підняття в народі самосвідомості», обирав собі відповідний до своїх можливостей життєвий шлях. Одні ставали народними вчителями, лікарями, інші — адвокатами, агрономами. Микола Лисенко

обрав собі шлях етнографа. З усією пристрастю віддається він збиранню й вивченню народної пісні. І якщо багато з тих, хто замолоду виголошував палкі промови «за народ», згодом прохололи і рожеві ідеї замінили інтересами чиновницької кар'єри, то Лисенко не втратив своєї молодої палкої пристрасті до самої старості, залишившись чесним і відданим своїм юнацьким ідеям. Любов до народу, любов до його пісні зогрівала композитора і в умовах жорстокого національного гніту, надавала йому сил до боротьби за створення широкодемократичної музики на основі народної творчості.

Микола Лисенко як найталановитіший музикант серед студентів університету скоро став у центрі етнографічної діяльності. Після канікул усе, що навозили студенти з сіл, передавали йому або у готовому вигляді, або лише у вигляді текстів, а мелодії Лисенко вже сам записував від них. Таким чином, він стає ніби скарбницею народної пісні, куди кожен вважав за свій громадський обов'язок внести і свою частину. За короткий час він назбирав багато матеріалів з усіх кінців України — з Поділля, Чернігівщини, Полтавщини, Слобожанщини.

Ставши в центрі музичної етнографії ще за студентських років, Лисенко пізніше, коли починає сам писати музику, тісно пов'язує свою творчість не лише з долею української пісні, а й з долею української музики, літератури і театру. Перебуваючи в дружніх відносинах з такими видатними письменниками, як Нечуй-Левицький, Леся Українка, з діячами українського театру, як Кропивницький, Карпенко-Карий, Саксаганський, Заньковецька, Садовський, він і сам допомагає їм у створенні драматичного репертуару. Запалюючись їхнім прикладом, Лисенко не раз був натхненником їх творчої роботи — важкої, але почесної боротьби за українську культуру.

У Київському університеті ще до Лисенка існував хор, яким керував поляк Вольський. Незабаром Лисенко очолює цей хор, і саме тут стає у послузі його природна обдарованість.

А згодом університетський хор уже виступав з великими літературно-музичними концертами в залі університету і в міському театрі. То було перше велике торжество української культури. В цих концертах виконували і перші обробки народних пісень Миколи Лисенка, читали вірші Тараса Шевченка.

Перед закінченням університету, в 1864 році, Лисенко поїхав на канікули в село до свого приятеля Павла Житецького, який жив на Кременчуччині, недалеко від Лисенків.

Стара Житецька аж йойкнула, коли побачила свого Павла. Замість студента в університетській формі, яким вона звикла бачити сина, перед нею стояв парубок у простих юхтових чоботях, у широких штанях, підперезаних червоним поясом, у вишиваній сорочці і великому солом'яному брилі. Поруч нього — в такому ж одязі — стояв Микола Лисенко.

— Приймай, мамо, гостей з Києва, бурсаків-вертопорохів,— сміючись привітався Павло з матір'ю.— Оце мій побратим Микола Лисенко.

Стара Житецька ніяк не могла прийти до пам'яті:

— Та й чому ви так повбиралися, у мужичий одяг?

— А, мамо... «мужичий»... Народний, а не мужичий. А народ — то наша слава, мамо. Ну, годі! Я тебе після буду переконувати, тільки дай нам підкріпитись спочатку.

До вечора хлопці відпочивали з дороги, а ввечері пішли на вулицю. Якраз була субота, і вся молодь селянська гуляла на колодках. Микола й Павло пішли знайомитися з парубками та дівчатами.

Вони попрямували на один з кутків, звідкіля на все село розлягалася голосна пісня, сповнена невимовної принадності і чарів.

— Боже, яка мелодія, яка неповторна краса, — говорив у захопленні Микола. Він шкодував, що було темно і тому не вдасться записувати.

Ось уже й гурт. Парубки і дівчата сиділи й стояли, обнявшись,

парами. Ніхто, здається, не помітив, як підійшло до гурту ще двоє парубків.

— Добрий вечір, дівчата! — голосно привітався Павло.

Його міцний баритон увірвався в пісню, але гурт раптом обірвав співи, і тільки один Павло вів далі.

— Чого ж ви замовкли? Продовжуйте.

Та ніхто вже більше не співав. Парубки підозріло оглядали незнайомих, а дівчата зашепотіли між собою. Раптом одна з них придушено полохливо вигукнула:

— Хрест мене бий, це ж переодягнений панич Павло!

— Панич, панич переодягнений! — пронеслось у гурті.

Замість сподіваних веселощів Павло й Микола побачили занепокоєння серед молоді, замість дружнього ставлення відчули холод і підозрілість. Як не намагався Павло заохотити молодь знову заспівати, йому це не вдалося: то одна, то друга пара відходили від гурту, а трохи згодом і вся гулянка розбіглася.

Хлопці думали, що коли вони одягнуть народне вбрання, то це зблизить їх з селянською молоддю, а вийшло навпаки. Занадто вже штучне було їхнє вбрання. Ніхто на селі не носив таких широких штанів, ніхто з парубків так старанно не вив'язував стрічок на сорочках. Усі ці дрібниці, непомітні для Павла й Миколи, відразу впали в око молоді. Для неї невідомі були невинні наміри юнаків, і їхнє переодягнення здалося підозрілим та непевним.

Другого дня чутка про двох переодягнених паничів облетіла все село.

— Що б це означало? — питалися одні.

— Ой! Тут щось та є,— казали досвідчені й старіші.— Не з доброго дива вовк в овечу шкуру лізе. То казали — буде воля й віддадуть селянам землю, а тепер паничі в чоботях та брилях ходять. Ой, щось воно та й буде!

— Мені так здається, що паничі приїхали вивідати, яким духом дядько дише.

Припущень усяких було безліч. А хлопці, нічого не підозріваючи, на другий день пішли до діда Охріма, уславленого на селі дотепника та співака.

Дід саме лагодив хомут у хаті, коли хлопці ввійшли на подвір'я. Стара Охрімиха, уздрівши переодягнених паничів, прожогом кинулась до хати:

— Ой, господи, старий, паничі прийшли!

— Які паничі? — байдуже спитав старий Охрім.

— Та оті ж, переодягнені. У брилях, у чоботях. Ой, вже в сінях! Господи!

— Перестань, розквокталась. Що я їм? Прийшли, та й підуть.

Дід Охрім був з тих людей, які багато чого на світі бачили і звикли до філософсько-спокійного сприймання всього, що на світі робиться. Єдине, що виводило діда з рівноваги, це стара Охрімиха, яка допікала йому всякими господарськими справами.

Микола й Павло вже увійшли до хати. На них пахнуло духом пересохлих васильків, м'яти й іншого зілля, що було розтикане за сволоком та образами. На рушниках красувалися бідові червоні півні і такі ж бідові вишивані козарлюги залицялися до вишиваних дівчат.

Хлопці привіталися. Дід Охрім відповів, стримано і ввічливо запросив сідати непрошених гостей. Як би воно не було, а йому ці паничі теж видалися трохи непевними. Коли б вони прийшли в найкращих сюртуках, навіть у мундирах і галунах, і тоді б швидше знав, що з ними робити і як поводитись. Він би, напевно, низенько вклонився та ждав би їхньої волі. А то хто зна? На одяг глянеш — неначе парубки, на обличчя та на руки подивишся — не схожі. А до всього того в одного з них ще й книжечку в руках помітив.

— Хомут лагодите, діду? — спитав Павло.

— Та ото ж, як бачите...

— А як же воно з урожаєм на цей рік? Як земелька родить? — питав далі Павло.

А дід подумав: «Еге-ге-ге! Правду люди торочили. Таки розпитують про земельку»,— а вголос відповів, що, хвалити бога, і врожай так собі, і земелька родить.

Стара Охрімиха, припавши плечем до комина, не зводила очей з хлопців, а в самої аж дух перехоплювало від хвилювання. Почувши Павлове запитання, стара подумала те саме, що і дід Охрім, тільки її раптом осяяв новий здогад:

— А що коли паничі прийшли випитати про землю та потім розкажуть, де там уже слід, як людям та земелька потрібна, та, може, і справді почнуть ділити її поміж миром. Думка за думкою, здогад за здогадом,— і у баби Охрімихи вже ціла картина перед очима. Вона про хлопців забула, вже не чує, про що мова ведеться.

А Павло й Микола непомітно перевели розмову з землі та врожаїв на пісні. Далі прямо перейшли до діла і розповіли старому, для чого приїхали. Дід спочатку не повірив, щоб такі поважні люди та цікавилися піснями і всякими теревенями. Вже аж після того, як Павло побожився, дід раптом повеселішав, його порізане зморшками обличчя прояснилося звичайною посмішкою.

— Га! Бий вас сила божа, простіть на слові. А тут за вас такого наплели, що хоч з села тікай. Ну й баби! І до чого ж у них язик на теревені ласий. То, кажете, пісні списуватимете?

— Атож, — відповіли хлопці, зрадівши, бо вже боялися, що повториться те вчорашнє, що було на гулянці.

— Ну, то я вам скажу,— весело вигукнув дід,— що ви саме на такого й напали, як вам треба. Коли б я на що інше такий багатий був, як на пісні, то, певно, серед усіх багатирів округи був би найпершим.

— А ви, бабусю, як на це діло? — спитав Микола у старої.— Чуєте, бабусю?

Не второпавши, про що йде мова, Охрімиха думала, що питають про землю, і відповіла:

— Так, так. Родить земелька. Та тільки мало її, хоч би десятинок зо дві прирізали.

Дід Охрім аж підскочив з подиву.

— Люди добрі! Їй-богу, вперше довідався, що моя баба до всього та ще й глуха. Тебе ж паничі питають про пісні.

На цей раз здивувалася Охрімиха. Павло, думаючи, що стара і справді недочуває, заходився пояснювати голосно про мету свого приходу. Але бабусю це тільки остаточно збило з пантелику. Вона аж розсердилася, та тільки вигляду не подавала.

— Ну, то як, може заспіваєте нам якоїсь старовинної?

— От такої! Скачи, дурню: батько вмер... Чи я не при своєму умі, щоб з доброго дива співати? Співають з радощів чи з горя. А так...

— Ну то й добре,— промовив Павло,— от тільки ви, мабуть, знали покійну Олександру Кучеренчиху. Кажуть, що над неї не було співухи в селі.

—Ну, воно, мабуть, і не так. Були й інші такі, що співали,— заперечила Охрімиха, а Павло непомітно моргнув Миколі — мовляв, хитрість удалася.

— А отже й ні. Покійна Олександра, кажуть, не тільки пісні знала, а навіть і псальми. Я тільки забувся, яку я від неї чув. Щось про смерть. Прийшла смерть, та й не звістила. Я знав колись трохи, але забувся.

Баба Охрімиха, мовби зовсім байдуже, промовила:

— То це, мабуть, чи не ота:

Ой, смерть моя созданая,
Ти од бога присланая,
Ой, чом ти мене не звіщала,
Як до мене прибувала?

Павло й Микола аж руками сплеснули, радісно вигукнувши:

— Так, так! Оце ж і є та псальма. А як же вона далі?

Баба Охрімиха прокашлялась і, подумавши, що ці паничі не такі вже погані, коли про псальми питають, вела далі, напівспіваючи. Закінчивши псальму, в якій розповідалось про душу, що

пила й гуляла, а про смерть не дбала, а коли прийшла смерть, то почала проситись «пождати час, годину, поки зберу всю родину», баба Охрімиха зробила висновок:

— Ото ж і воно: живи, а про смерть не забувай.

— Правда ваша,— сказав Микола.— А яких пісень співають про вдову?

Дід Охрім, видно, був ображений: баба паничам розказує, а він то ж як, мовчатиме, чи що?

— О, про вдову пісень не злічити,— як кажуть, і на воловій шкурі не спишеш. Ось таку ви знаєте: «Зажурилась бідная удовонька?»

Хлопці сказали, що такої пісні не знають, і попросили не проказувати, а прямо проспівати її.

— Та що ви? Ми ж не п'яні, щоб пісні заводити. Люди скажуть — подуріли Охріменки на старість,— запротестувала знову стара.

Але дід Охрім був іншої думки. Природний співак, він любив пісні і в душі пишався своїм артистичним хистом; а коли до нього завітали такі поважні люди, щоб записати пісень для книг, то чому б і не уважити їхнього прохання?

— Ні, стара. Це вже ти говориш казна-що. Ось ходімо сюди.

— Та й що далі?

— Сідай, та й заспіваємо. Потихеньку заспіваємо, ніхто ж тебе не силує кричати. Що буде, те й буде, а ти, бабо, грай! — і дід весело посміхнувся.

— Ото морока,— промовила Охрімиха, а все ж сіла.

Підперши щоку рукою, дід Охрім завів пісню. Голос у нього був уже старечий, але в ньому збереглася чаруюча теплота. Мелодію дід вів з такою неповторною задушевністю та щирістю, що хлопці, як зачаровані, сиділи нерухомо, навіть забувши про те, що треба записувати. Микола дивився на цих двох старих і думав, що от сидять вони вдвох, непомітні, невідомі нікому народні таланти й творці. І треба витратити всі сили, всього себе, щоб записати,

зберегти ці пісенні скарби, що їх віками творили тисячі таких же, як і ці двоє старих, поетів і співаків.

А старий Охріменко уже вихопився новим заспівом:

Ой ну, косарі, сімдесят, ще її чотири,
Що покосили всі гори, ще її долини!
Косарі косять, а вітер повіває,
Шовкова трава на коси полягає.
Шовкова трава на коси полягає,
А багач на вдову скоса поглядає.
Ой ти, багачу, я тебе давно знаю,
Не сватай мене, бо я корів не маю.
В мене корови — а що чорнії брови,
В мене овечки — ласкаві словечки.

Хлопці квапливо записували: Микола мелодію, Павло слова. За піснею про вдову старі проспівали ще пісню про дурну й нерозумну дівчину, що вийшла заміж за п'яницю, далі — про Уляну, що «ходить, блудить», та «Василя любить», потім — «Про Кармалюка». І чим більше співали старі, тим більше вони згадували нових пісень.

Микола дивувався, звідки ці пісні брались у них. «Яку треба мати любов до народної пісні, яку треба мати ясну пам'ять, щоб зберегти протягом десятків років стакі чудові скарби!» — думав він, і його сповнювало почуття глибокої пошани до цих носіїв народної творчості.

Радісні й щасливі прощалися хлопці з старими. А дід Охрім, хитро підморгнувши, сказав їм на прощання:

— Ви звиняйте мене на слові, тільки послухайте, що скажу вам: не надягайте ви оцієї одежі! Воно, знаєте... як би вам сказати... Ну от... ну от іде кінь в хомуті — і кожен бачить, що він кінь; а начепіть ви на нього ярмо, кожного сумнів ударить: чи він кінь, чи він віл. Звиняйте, це я вам так, по щирості. А то, признаться, ви до мене в двір, а моя баба ледве не вмерла з переляку. Та й у мене трохи мурашки по спині полізли.— І дід весело реготався разом з хлопцями.

Більше хлопці не переодягалися.

А стара Охрімиха миттю рознесла по селу нову чутку про паничів. Їй не йняли віри, але з часом і самі побачили, що хлопці нічого лихого людям не бажають. Незабаром, стріваючи Миколу й Павла на вулиці, люди самі вже радили їм, до кого звертатись за піснями, або й самі пропонували свої послуги.

Багаті матеріали повіз Лисенко з собою в Київ після канікул.

— Тепер пора вже подумати про збірку пісень. Виберу все, що є у мене кращого, оброблю для солоспіву і... надрукую. Треба, щоб скарби народної творчості зазвучали зі сцени. Треба, щоб народна пісня ввійшла в професіональну музику,— говорив Микола товаришам.

Думку про видання збірника українських народних пісень гаряче підтримало все київське товариство.

„Андрашіада“

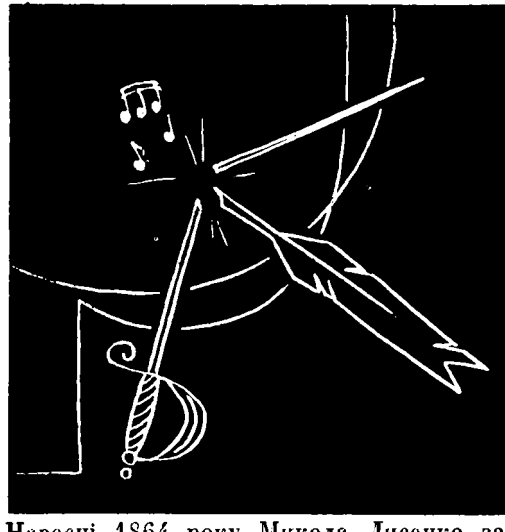

Навесні 1864 року Микола Лисенко закінчив Київський університет із званням кандидата фізико-математичного факультету по розряду природознавчих наук. Перед ним постало питання, що робити далі? Хоч усі його прагнення, всі справжні інтереси були спрямовані до музики і народних пісень, але ні музичного життя, ні музичних закладів, в яких він міг би працювати і віддатись музичній діяльності, на Україні тоді не було. Після довгих нарад з рідними і з товаришами Лисенко вирішив зайняти посаду мирового посередника в Таращанському повіті Київської губернії.

Жовнинський маєток Лисенків зруйнувався: Віталій Романович продав його, вийшов у відставку по військовій службі і став чиновником — головою Таращансько-Сквирського з'їзду мирових посередників. І Микола почав свою службову кар'єру під начальством батька.

Але кар'єра мирового посередника була обрана зовсім не з тих міркувань, щоб вислужуватись і здобувати «чини й ордени».

— Я так думаю,— казав з цього приводу Микола,— що ця служба саме по мені. Як мировий посередник я допомагатиму народу в його судових тяганинах з багатіями. А близькість до народу і постійні стосунки з ним дадуть мені змогу черпати з його уст народну пісню.

Та недовго тішився ілюзіями Лисенко. Він швидко зрозумів, що всі закони існували зовсім не для перемоги справедливості, як він гадав, а для захисту інтересів і прав «власть імущих». Зрозумів також Лисенко, що ні можливостей, ні сил у нього немає, щоб на цій посаді захищати інтереси простого люду, тому він швидко занедбав свої службові справи. Пізніше Віталій Романович так згадував про службу свого сина: «Замість того, щоб вивчати добре плани і документи для складання проекту уставної грамоти, Микола часто сидів за нотним листком, що закривав ті службові папери, над якими треба було працювати».

Так воно було й насправді. Лисенко дедалі більше усвідомлював, що кар'єра чиновника — зовсім не його покликання. Він усе більше думав про те, щоб віддатись музичній діяльності. І поступово у нього накреслюється план заробити грошей, упорядкувати пісні і знову взятись за свою освіту, тільки цього разу музичну. Через два роки Лисенко подає у відставку і восени 1866 року повертається в Київ. Тут він оселюється на Маріїно-Благовіщенській вулиці (нині вулиця Саксаганського), недалеко від Тарасівської, в будинку, де жило велике й дружне товариство його приятелів. Цей будинок став своєрідним штабом діячів української культури.

У цей час особливо загострюються стосунки між представниками демократичних та національно-визвольних ідей і реакційно настроєними захисниками офіціальної державності.

Директор 1-ї київської гімназії Андріашев випускав багато популярних книжечок «для народу». Крім того, він видав «Киевский народный календарь», який, за його ж словами, хотів зробити настільною книгою для селян.

Одержавши за видання календаря високі нагороди — орден Станіслава і грошові субсидії, Андріашев вважав своє завдання виконаним. Але київські культурні діячі піддали його календар гострій критиці, вказуючи і на неохайність видання, і на безграмотність, і на грубі наукові огріхи, і, нарешті, на відсутність «пристосування до місцевості», про яке не раз говорив Андріашев. Календар зовсім відкидав українську мову. Андріашев виступав пропагандистом великодержавної політики, яку проводив попечитель шкіл Київського округу консерватор, реакціонер князь Ширинський-Шихматов. Цілком природно, що від календаря суперечка перейшла до інших принципових питань — про основи національної політики самодержавства, яке придушувало розвиток національних культур. Газетна полеміка на цю тему набрала гострих форм, причому прихильники офіційної політики не гребували ніякими засобами, називаючи справедливі міркування про розвиток національної культури бунтарством, що «загрожує основам Російської імперії». Саме на цьому грунті, «як вияв протесту й обурення проти лжекультурницької» діяльності Андріашева, виникла опера-сатира «Андрашіада».

«Андрашіада» була створена Лисенком у товаристві Старицького, Драгоманова та ін. Музичне оформлення її зробив Лисенко.

Твір цей призначався не для виконання на справжній сцені, та він і не побачив її аж до травня 1928 року; оперу було поставлено тільки через півстоліття після її написання. Але взимку 1866—1867 року «Андрашіада» в рукописних списках пішла гуляти по Києву; про її існування та зміст довідались головний «ге-

рой» — Андріашев і навіть князь Ширинський-Шихматов, якого було показано в цій опері в досить-таки карикатурному вигляді.

«Андрашіада», хоч зовні і нагадує забавку, є гострою сатирою на тогочасні порядки. І не дивно, що вона піддала немало жару до згадуваної вже полеміки.

В одній із своїх полемічних статей розгублений і ображений Андріашев писав: «Наші супротивники дійшли до того морального неподобства, що звертаються до таких засобів: складають на нас і поширюють з-під руки пасквілі і наклепи у віршах, кладуть ті вірші на музику і тою музикою самонасолоджуються». У цьому «самонасолоджуванні» Андріашев вбачав «порушення державних основ». Не обмежуючись публічним друкованим виступом, він писав ще й доноси Ширинському-Шихматову та поліцейському департаментові.

А тим часом «Андрашіада», висміюючи неприхований кар'єризм, жалюгідне блазенство, одверте прагнення нажитись на ідеях «освіти народу», підлість і доноси, влучала у найдошкульніше місце звичаїв, освячених високою особою Ширинського-Шихматова.

Лисенко не писав оригінальної музики до текстів опери. Він влучно підібрав загальновідомі оперні мелодії та мотиви популярних пісень, і саме це справляло надзвичайно комічне враження. Наприклад, для дуета Андріашева й Радкевича — одного з педагогів 1-ї гімназії — було взято відомий дует Альфреда й Віолетти з «Травіати» Верді. Партію колоратурного сопрано Віолетти передано було баритону-басу Андріашеву. Свій плач над розбитими мріями з приводу того, що календар не вдався, Андріашев співав на мотив пісні «За рекой на горе хуторочек стоит». Дружина Андріашева, втішаючи чоловіка, співала свою арію на мотив «На заре ты ее не буди».

Збереглося два рукописних списки опери, які в основному мають один і той же сюжет: педагоги чекають наслідків від календаря, надісланого міністрові в Петербург. Усі вони мріють про

нагороди, а найбільше — сам Андріашев. На перестороги своєї дружини, яка співає:

Эх, Фомич, как погляжу я —
Хоть юрист, а все болван,—

захоплений Андріашев вигукує:

Орден, орден, орден, орден
И три тысячи в карман.

Далі за ходом з'ясовується, що міністр не схвалив календаря, і князь Ширинський-Шихматов накидається і на Андріашева, і на педагогів, погрожуючи їм. Але в кінці миряться на тому, що треба з'єднатись і писати доноси, — тоді буде все гаразд. Всі клянуться:

Донос, донос в закон себе поставим.
Донос, донос, доносы лишь писать,
И тем себя бояться призаставим,
Хоть будут нас мазуриками звать.

Тим і закінчується ця музична сатира. Хоч вона й не мала музичного значення, та все ж сам факт її існування поставив авторів її в гостру опозицію до урядової політики і до її представників. Автори потрапили в списки політично неблагонадійних людей. Для Лисенка ж робота над оперою мала, очевидно, ще й те значення, що він став у ряди свідомих і активних борців за створення широкодемократичної культури взагалі і музики зокрема.

У цей час композитор посилено працює над своїм першим збірником українських народних пісень, готуючи його до друку. Всі товариші гаряче обіцяли подати матеріальну допомогу для надрукування збірника, розглядаючи його не як особисту справу Лисенка, а як справу широкого громадського значення.

Тепер же остаточно формується і рішення про відмову від чиновницької кар'єри. У колі друзів багато говорилось про майбутнє Лисенка як першого українського музиканта. У цьому ж товариському колі було вирішено, що Лисенко поїде вчитись до Німеччини, до Лейпцігської консерваторії.

В Лейпцігу

Нарешті все було готово до від'їзду: чемодани вкладено, місце в диліжансі куплено, друзів усіх одвідано. Скрізь Миколі бажали успіхів у далекій, чужій країні. Він ходив як уві сні, вірилось і не вірилось, що завітна мрія, нарешті здійсниться.

Ніч проти 8 березня 1867 року пройшла тривожно й неспокійно. Спочатку Микола ніяк не міг заснути: тисячі думок і образів носились у нього в голові. Та нарешті сон зморив його.

Чудні сни тривожили Лисенка в ту ніч. То йому снилось, що він стоїть у велико-

му залі біля розкритого рояля, а поруч з ним — Андріашев. Тільки він — не директор гімназії, не видавець народного календаря, а директор Лейпцігської консерваторії.

— Ну, чого ж ви стоїте? Сідайте,— каже Андріашев,— заграйте, я послухаю, чи так добре ви граєте, як пишете свої препогані пасквілі.

То раптом Андріашев був уже не директором, а жовнинським кучером Гаврилою. Він сідав за рояль з батогом в руках і, стукаючи чобітьми по клавіатурі, гукав до Миколи:

— Ну, поїхали, чи що? Чуєте, паничику? Поїхали!

Ще ледве-ледве сіріло, як Лисенко вже прокинувся, і коли постукали до нього в двері, щоб уставав, він давно вже був одягнений.

О шостій годині в кімнату набилося повно знайомих і товаришів, які прийшли проводити його в далеку дорогу. Перед тим як вирушити, запропонували, за давнім звичаєм, сісти, щоб в усьому щастило мандрівцеві в дорозі. Гості на якусь хвилину змовкли, і в цю коротку урочисту хвилину Микола раптом відчув, що справді через якусь годину попрощається з усіма товаришами, з рідним Києвом на довгий час. Сум огорнув його душу, і він, стримуючи хвилювання, як міг весело промовив:

— Ну, рушаймо!

Було ще рано, коли велика компанія на чолі з Лисенком вирушила до станції диліжансів. Лунко відбивались кроки у порожніх вулицях. Одинокі перехожі оглядалися на цей гомінкий кортеж.

У дворі контори диліжансів ще й не збирались запрягати. Конюхи, позіхаючи, напували коней, а два робітники поралися біля великого диліжанса, проклинаючи когось за непорядки.

За розкладом диліжанс мав від'їхати о сьомій ранку, але вже була восьма, а він ще не готовий до від'їзду.

Все товариство тісним колом обсіло Миколу, стиха розмовляючи. Раптом хтось потихеньку завів пісню. Це була одна з улюб-

лених пісень Лисенка, до того ж і змістом своїм вона відповідала настроям, які полонили його душу:

Ой гай, мати, ой гай, мати,
Ой гай зелененький....
Ой поїхав з України
Козак молоденький.

Дедалі товариство все більше захоплювалося. Лисенко розумів, що, проводжаючи його піснею, всі близькі, певно, хотіли, щоб останній спогад про рідний край був пов'язаний з найдорожчим у його житті — з народною піснею. Щиро вдячний, він не соромився, що з очей його котились сльози. «Спасибі, спасибі, любі,— думав він, — ніде і ніколи я не забуду її, чарівниці, розрадниці і втішниці».

А соковитий баритон уже заводив на повний голос далі. Дзвінкі тенори підхоплювали мелодію і, здавалось, несли її до самого неба, назустріч сонцю:

Поливайте, доріженьку,
Що куриться курно,
Розважайте дівчиноньку,
Що журиться журно.

Не жаль мені доріженьки,
Що пилом припала,
А жаль мені дівчиноньки,
Що дурно пропала.

Співаючи, не помітили, як і час минув, як трійка поштових була запряжена в диліжанс, і пасажири почали займати свої місця. За Миколою рушило все товариство. Всі обіймали, цілували його, кожен говорив щось тепле й зворушливе. Микола кріпився як міг. А проте, коли він вліз у диліжанс і зайняв своє місце, коли кондуктор протрубив на трубі від'їзд, відчув, як боляче стислося серце.

З жалем покидав Лисенко рідне місце. Уже заховались сади і найбільші будівлі за горизонтом, а він все ще оглядався. Тільки один раз показались були шпилі Софійського собору, а далі й вони сховались за густими придоріжними садами дач.

Лише за Святошиним, де дорога спускалася в крутий яр, порослий густим сосновим лісом, Микола почав заспокоювати себе:

— Та що ж це я? Хіба ж неволить мене хто їхати? Це ж моя завітна мрія. Вона, нарешті, здійснюється, а я сумую...

Рівномірний гуркіт коліс і цокіт копит заколисали його, і він сам не помітив, як сон склепив його очі.

Дорога тяглась без кінця-краю: з Києва до Житомира, далі — до Новоград-Волинського, далі — через Корець, Ровно і інші міста Західної України аж до Львова, де Лисенко мав пересісти на поїзд.

Новоград-Волинський проїздили вночі, тому побачитись, як думав, із знайомими не довелося. Дуже шкодував Микола, що вночі проїздили старовинне місто Корець. Він хотів побачити старовинний замок князів Корецьких і Домініканський костьол. Але при химерному світлі молодого місяця Лисенко ледве міг розглянути руїни старовинних споруд. Бовваніли стіни, як чорні кістяки; з темряви вирізалась то якась арка, то анфілада колон; інші деталі стушовувались.

В дорозі Лисенко бачив дуже багато цікавого, придивлявся до людей, яких зустрічав, милувався розкішною природою і гарними краєвидами. Майже без особливих пригод дістався він до Львова, де пересів на поїзд, і вже через день чи два був у Лейпцігу.

У перші дні перебування в чужому місті Лисенко зазнав багато клопотів, найбільше ж дошкуляла німецька мова. Своїм рідним він писав: «Фразу-то сплести я почуваю у собі змогу, але зрозуміти оце співуче канальське саксонське наріччя, при швидкості їх вимови, — я просто втрачаю надію в можливість досягти цього будь-коли».

Та згодом все полагодилося. Іспити Лисенко склав, і його прийняли до консерваторії; саксонське наріччя він став розуміти і почав входити в курс науки і життя Лейпцігської консерваторії.

Довго Лисенко нудьгував за рідним краєм та за близькими. Тому перший час майже щодня писав листи додому. Вони виходили надзвичайно довгими, іноді це були цілі пакети. Писав він про все, ніби надолужував вимушену мовчанку й відсутність близьких сто-

сунків з ким-небудь у Лейпцігу. І скільки в тих листах було любові і турбот за рідними, і які ласкаві слова добирав у них Микола!

«Голубчики мої безцінні, рідні і дорогі, серцю любі мамочка, татонько, Софійко, Михайло і Андрійко» — так звичайно починались усі його листи. Коли відповіді затримувались, йому здавалось, що його забули або з рідними трапилось якесь лихо.

«Що це за причина, що ніби весь рід од мене відцурався? Де ж, відколи розлучився, а хоча б їдного листа одібрав?.. Дивно мені і сумно разом: чи здорові усі тамтечки у вас?»

А ще згодом він пише:

«Листів ваших чекаю як нагороди небесної, це єдина моя підтримка в моєму майже одинокому труженицькому житті у Лейпцігу. Занять у мене стільки, що й сказати вам не можу. Кожен день я від восьми годин ранку до десяти годин вечора, крім лекцій, обіду, розуміється, не встаю від фортепіано. Інакше невистачить часу, бо треба двом професорам — Венцелю і Рейнеці — готувати задане, а найбільш отруюють моє існування прелюдії і фуги Баха, яких я вже проковтнув вісім, а спереду ще їх вісімдесят вісім. Це така... музика, що її не розкусиш доти, доки не вивчиш, а тоді в змозі рівно і як належить грати, і разом з тим так до неї прив'язуєшся, що програєш хоч сто раз, а тебе так і підмиває заграти ще сто перший раз».

І чимдалі більше Лисенка захоплювала робота, захоплювало лейпцігське музичне життя.

Що ж являла собою Лейпцігська консерваторія і що дало перебування в Лейпцігу Лисенкові?

Лейпцігська консерваторія була одним з найкращих музичних закладів Німеччини. Основоположником її був відомий композитор Мендельсон-Бартольді. Працюючи в ній як директор і педагог, Мендельсон багато уваги приділяв справі добору хороших педагогів. Працював у консерваторії педагогом великий німецький композитор — Шуман, а також у різні часи такі видатні педагоги, музичні теоретики і виконавці, як Ф. Давід, М. Гауптман, Е. Ф. Ріх-

тер, друг Бетховена — піаніст і композитор І. Мошелес, один з найвідоміших істориків Г. Кречмар, композитор М. Регер і багато інших. Усі вони і створили свого часу таку велику славу Лейпцігській консерваторії.

Не тільки з самої Німеччини, а і з інших європейських держав їхали музиканти саме в Лейпціг. Та, незважаючи на велику славу, Лейпцігська консерваторія в той час, була досить своєрідним навчальним закладом. Не було тут ні єдності в методах викладання, ні піклування про всебічну музично-теоретичну підготовку учня. В першу чергу тут дбали про виховання блискучої віртуозності, в усіх же предметах, особливо в теоретичних, панував дух суворого, раз назавжди встановленого непорушного правила, відхилення від якого вважалось смертним гріхом. До того ж, учень повинен був проходити один і той же предмет у кількох педагогів, між якими точилась запекла боротьба щодо правильності їх методу. Кожен з професорів вважав себе непогрішним «феодальним божком», як слушно висміював їх згодом у своїй автобіографічній статті Едвард Гріг.

У Лисенка було також три професори по фортепіано: Мошелес, Рейнеке і Венцель.

«Останній, кажуть, — писав Лисенко до батьків, — найвизначніший учитель; він майже не грає сам, але метод навчання геніальний; його порівнюють в консерваторії з Шуманом у викладанні...

...Мошелес, друг Бетховена, дідуган, що вже трясеться, але з чорними, як вугілля очима, енергійний і палаючий при музиці. Шопена... німці не розуміють і з презирством ставляться до того, хто грає його. Про Глінку і не знають. А Мендельсона страшенно боготворять, але говорять і про Бетховена, Баха і інших».

В останніх словах Лисенка про «обожнювання» Мендельсона підмічена загальна для Лейпцігської консерваторії риса, яку можна схарактеризувати як своєрідну канонізацію — обожнювання класичних принципів композиції і гармонії. Мендельсон, будучи поміркованим романтиком, у своїй творчості не відходив від класичних

музичних форм, гармонії та оркестровки. Тому, обожнюючи Мендельсона, лейпцігські теоретики були проти всього нового і особливо національного, що вносилося новими композиторами. Цим і пояснюється їх нелюбов до Шопена, в музиці якого такими сильними і виразними є національні ознаки.

Обурюючись проти національної пихи і презирливого ставлення окремих лейпцігських музикантів до слов'янських композиторів — Шопена і Глінки, Лисенко намагається пропагувати тут, у Лейпцігу, російську музику, пропагувати, тут, в Європі, своє національне, в ім'я якого він приїхав сюди. Показавши професору Венцелю власні обробки народних пісень, він іншим разом приносить до нього увертюру Глінки до опери «Іван Сусанін» та «Арагонську хоту» і з радістю пише батькам потім, що «Глінка Венцелю дуже сподобався».

Лисенко буквально вбирає в себе лейпцігські концерти. Майже в кожному листі до рідних Микола пише про все, що його тут вразило. З цих листів видно, як розвивав він свій смак і вміння критично ставитись до музичної мови інших композиторів.

«У цей четвер грали d-moll' ну четверту симфонію Шумана. Що то за оркестр! Боже мій, коли б ви почули! Коли професори грають! Давід першу скрипку грає! А духові — як срібло! А як цілий оркестр виробляє дімінуендо, декрещендо і т. д. Боже мій! Волосся догори лізе. Потім Антін Рубінштейн, той, що був директором консерваторії у Петербурзі, грав свій концерт з оркестром»..

Відвідує Лисенко і знамениті духові концерти в церкві св. Фоми, — «тій самій, — пише Лисенко, — де Бах був органістом. Величезна, похмура, з чорними стінами будівля на зразок дому, з довгими страшно і вузькими вікнами, крутим дахом і високою спицеобразною дзвіницею. Сюди щосуботи від половини другої збігається весь музикальний Лейпціг послухати величезний хор хлопчиків, що співають з органом. Але що то за спів! — божественний. І співають всі хори Баха, Бетховена, Ріхтера, Рейнеке і інших знаменитостей».

Лисенко слухає «Фіделіо» Бетховена і захоплюється силою генія, який так пише, що «ви постійно напружені до чар мелодії і такої сили чудо-оркестровки, яка може бути тільки у Бетховена». Він слухає «Вільного стрільця» Вебера і захоплюється найкращим місцем цього твору — «сценою у Вовчій долині».

Не менш високо оцінює Лисенко і музику Берліоза: «Другий відділ концерту займала величезна симфонія Берліоза «Гарольд в Італії», від якої я лишився без ума. Таке глибоке враження створює ця дивовижна оригінальність, ця колосальна оркестровка і образність її».

І ще Лисенко пише:

«Скільки останнім часом було концертів! Буквально щодня. І все знамениті. Приїздила Клара Шуман [1] з Дрездена з чудовим співаком Штокгаузом. Були і гобоїсти, і тромбоністи, і знаменитий флорентійський струнний квартет Петерса, де виконання, здається, доведено до незрозумілої завершеності».

Отже, як бачимо, освіта, яку здобував Лисенко, виходила далеко за межі того, що давали консерваторські професори. Учителями його були, насамперед найвидатніші музиканти-виконавці: Таузіг, Клара Шуман, Антон Рубінштейн, композитори: Бах, Бетховен, Ліст, Шуман, Мендельсон, Шопен, Берліоз, Вагнер.

Правда, протягом усього навчання в Лейпцігу Лисенко більше спеціалізувався як піаніст і далеко менше — як композитор, який був би добре озброєний музично-теоретичними знаннями.

Незадоволений постановкою викладання теоретичних дисциплін у консерваторії, Лисенко бере приватні уроки з цих дисциплін.

Що ж дало перебування в Лейпцігу для розвитку композиторських даних Лисенка? Укладений ним перший «Збірник українських пісень» для співу під акомпанемент фортепіано він видрукував тут же в Лейпцігу, в 1868 році. По дорозі в Лейпціг львів-

[1] Клара Шуман — дружина композитора Р. Шумана і одна з кращих виконавиць його творів.

ське товариство імені Шевченка замовило йому написати музику до «Заповіту» Шевченка.

На новорічні свята 1868 року Лисенка було запрошено в Прагу для участі в концерті Слов'янського — відомого діяча хорової культури. Виступ Лисенка мав величезний успіх у празької публіки, серед якої було багато українців і галичан. У празькій газеті «Правда» після концерту з'явилась дуже схвальна рецензія, яка мала певний вплив на творчий шлях Лисенка як композитора. Ось зміст рецензії:

«Інтересну оригінальність артистичну пізнали ми в піаністі п. Лисенкові, який грав з власної охоти на користь концертиста. Пан Лисенко, родом українець, учиться в лейпцігськім консерваторіумі. Його виразна і рівна гра була всім до вподоби. Найкраще ж вподобались українські пісні, покладені ним самим з великою пильністю і дотепністю. Лицарський дух мелодії запорозької і оригінальність «Козака» має для нас щось чаруюче і дивне. Лисенко гадає надрукувати збірник українських пісень. Ми б дуже бажали, щоб швидше знайшов видавця, бо тим виданням зробив би справді велику прислугу слов'янській літературі. Не знаємо, чи хоче пан Лисенко зробити з себе піаніста; нам здається, що він має більшу вдачу до композиторства, як до технічного грання, проте маємо чималі надії на процвіт слов'янської музики»...

Отже, як бачимо, навчання Лисенка в консерваторії розцінювалось не як його особиста справа, а як справа великого суспільного значення. На Лисенка покладали великі надії не тільки в Києві, на Україні, а й далеко поза її межами. І природно, що майбутній композитор мусив задуматися над тим, ким же йому справді бути, — піаністом-віртуозом чи композитором.

Лисенко не без явних гордощів, посилаючи рецензію рідним, просив ознайомити з нею всю рідню:

«Такий панегірик приємно мені було прочитати, господь знає, може в ньому багато зайвого сказано, може надії любезних родаків і химерні, і нездійсненні, та все ж не можу приховати задо-

волення від подібних рецензій наймузичнішого народу Європи. Вже ж не дарма Моцарт оцінив чеську музикальну натуру, коли більшу частину своїх опер і, головне, свого «Дон-Жуана» ставив вперше в Празі, а ніяк не у Відні».

Рецензію прочитали також професори Рейнеке, Венцель, і вони змінили своє ставлення до Лисенка. «Рейнеке став тепер давати мені Шопена і добре муштрує мене», — пише до рідних Лисенко. Зате обурився старий професор на «педантизм» рецензента, що смів збивати його учня з «правильного» шляху піаніста-віртуоза на шлях композитора.

Коли Лисенко пішов домовлятись з директором консерваторії про уроки композиції, то директор, попереджений, очевидно, Рейнеке, «міцно розсердився за педантство чеського рецензента, що моя спеціальність виключно повинна бути скерована на творчі здібності», — пише Лисенко.

Для себе Лисенко з цього приводу робить такий висновок:

«Одно другому не повинно перешкоджати. Так я розумію. Само по собі, що я не захоплююсь однією вузькою стежкою виконавця, щоб виконувати і вивчати лише чужі твори, коли мати-природа дала і мені можливість і дар творити. Так по тому і порішили, що як не схвальна рецензія, тим не менше близорукість і педантизм її писавшого не повинні захитати волі і праці в техніці на шкоду композиторських задатків. Я взагалі тут, як і у всьому, людей слухаю, а свій розум докладаю і міркую, як краще задля себе».

Після дворічного навчання Лисенко залишає Лейпціг. Перебування там підвело певну музично-теоретичну базу під його діяльність «на проквіт слов'янської музи» і виразніше сформувало його життєві прагнення й погляди. Ці погляди висловлені Лисенком в його листах до батьків:

«Учитись треба. Треба ж що-небудь із себе в житті влаштувати. Служивим бути — здається, не моя колія, педагогом — також ні, хіба музикальним педагогом, та якщо бог вкаже і виявить, що є талант,— то писати. Але тільки не контрапункти,

які пишу тепер, а речі на підставі їх вивчення, створені з характером і духом, який по серцю і голові».

Одержавши від батьків повідомлення про відкриття музичної школи в Києві, Лисенко відповідає так:

«Школа київська не дуже мене втішає. Буде така ж італьянщина і німеччина, а про народні, рідні основи у нас не тільки заборонено, але навіть злочинно говорити. Це так було, це й тягтиметься ще й бог зна до яких щасливих часів. А музикально-освітня школа у нас іначе і не мислима, як на народних підвалинах, інакше вона дасть, як і все у нас, починаючи з суспільства, дає в'ялий колір з іноземними рум'янами».

І Лисенко не помилився. Повернувшись у 1870 році з-за кордону, він не застав тут ні музичної школи, ні музики на «народній основі». І тому з перших же днів свого повернення і до самого кінця своєї музичної діяльності Лисенко боровся і перемагав у своїй творчості намул «іноземних рум'ян», вів боротьбу за створення справді національної, реалістичної народної пісні.

Роки праці й боротьби

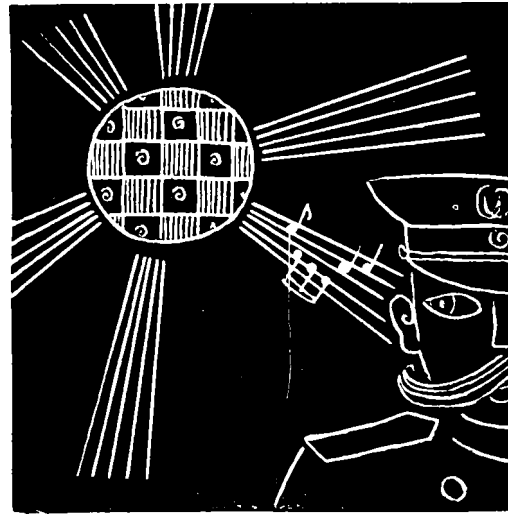

«Проволікши по світах більше тридцятка років акторське, напівциганське життя, оббиваючи в кожнім «тимчасовім» пристановищі пороги губернаторських та квартально-участкових прийомних», щоразу мусив зціплювати міцно вуста, силкуючись усе приступитись ближче хоч на один ступінь до тієї рисочки світла, що й зараз миготить ген там у далечині, на затуманенім небосхилі незміряного простору»,— так писав видатний діяч української сцени, актор і драматург Марко Лукич Кропивницький у своїй статті «За тридцять п'ять літ». Під цими

словами, сповненими і гіркого почуття пережитих образ та приниження, і незламної віри в світле майбутнє, міг би повністю підписатись і наш композитор Микола Віталійович Лисенко.

Кропивницький, Саксаганський, Садовський, Заньковецька, а пізніше Коцюбинський і Лисенко — всі вони разом боролися за широкодемократичну культуру, боролися в однаково важких умовах національного гніту, цензурних утисків і оббивання порогів квартально-участкових приймалень. Більше того, їх діяльність була виявом глибокоідейних течій у мистецтві, характерних для передових художників другої половини XIX ст. всіх національностей Російської імперії, які дали твори, що відзначались своєю силою художньої і життєвої правди, як от музична драма М. Мусоргського «Борис Годунов», геніальні полотна «Бурлаки», «Хрестний хід» І. Рєпіна, романи й оповідання Л. Толстого. Велике почуття любові до пригнічених і принижених було тією силою, що надавала їм бадьорості і віри в боротьбі за народне мистецтво. Кропивницький в одному з листів писав:

«Витравіть з моєї душі любов до всього людства, пригніченого й приниженого, вбийте в моєму серці любов і почуття до поневолених — і я буду благодушний росіянин та зразковий член клубу». Але ніщо не могло витравити благородних рис з цих людей, і до кінця життя вони залишилися чесними, правдивими борцями.

Повернувшись до Києва, Лисенко захопився музичною діяльністю. Він виступає і як піаніст-концертант, і як диригент хору, і як композитор, і як етнограф.

Оцінюючи цю велику, багатогранну діяльність, ніколи не треба забувати умов, в яких доводилося працювати першому великому українському композиторові. Без розуміння й знання тих умов не можливо зрозуміти ні самих творів, ні ролі Миколи Лисенка в історії української музики.

В 1863 році міністр освіти Валуєв видає свій знаменитий цир-

куляр, що «малороссийского наречия не было, нет и быть не может». Цей циркуляр заборонив цензурним комітетам друкувати будь-яку літературу або музичні твори, написані українською мовою. І тому всяка невинна спроба звернутись до народу українською мовою розглядалась як намір «підірвати основи царської держави».

Але, незважаючи на ці заборони, поступово в Києві і в інших містах України розгортається велика культурна діяльність.

Лисенко почав з того, що зібрав навколо себе гурт університетської молоді з добрими голосами і організував з них мішаний хор, яким потім керував майже безперервно протягом шістнадцяти років. Як і всі інші ділянки української музичної культури, хорова культура стояла тоді ще на низькому рівні, і, насамперед, гостро відчувався брак репертуару. Розпочавши свою діяльність як музикант-етнограф, Лисенко, природно, зрозумів, що основою хорової культури повинна стати народна пісня. Він видає збірник українських пісень для солоспіву і в той же час робить для свого хору дуже багато обробок народних пісень. Ці хорові обробки і становлять основу репертуару студентського хору, яким він керував.

Лисенко ставить перед собою мету найповніше опрацювати народний матеріал, старанно записує й підбирає народні пісні. Щодо кількості зібраного матеріалу і охоплення всіх жанрів народних пісень більше від Лисенка ніхто ні до нього, ні після нього, не збирав. Починаючи з 70-х років і до самої смерті композитор не припиняє цієї роботи. Щороку виходять з друку нові обробки народних пісень, солоспівів і хорів; побачили світ послідовно сім збірників по сорок народних пісень у кожному з них.

У 80-х роках Лисенко приступив до складання й видання хорових збірників для чоловічого й мішаного хору з фортепіанним супроводом. Крім того, він мав намір зібрати і видати збірник обрядових пісень, які «народ співає протягом року: зимою — ко-

лядки, щедрівки, далі — веснянки, танки купальські, зажнивні, обжинові і, нарешті, весільні». Найповніше зібрав Лисенко весільні пісні: він повністю записав весілля подільське, волинське, полтавське, херсонське й київське. Це величезне завдання могло бути під силу тільки такому видатному майстрові, як Микола Лисенко.

У 90-х роках вийшов з друку збірник під назвою «Українські обрядові пісні» для мішаного хору. Тут були: «Веснянки» (перший і другий вінки), «Купальська справа», «Колядки і щедрівки» та п'ятий збірник (вийшов пізніше) «Весілля». Тридцять вісім обрядових пісень ввійшло до збірника «Молодощі» для дітей шкільного віку.

Серед української хорової літератури обробки Лисенка займають одне з найвизначніших місць. Виходячи з настанови зберегти у незайманій чистоті народну пісню, Лисенко вивчає особливості гармонічної мови народного багатоголосся, щоб давати обробки відповідно до характеру пісні і щоб ці обробки не порушували самої пісні.

Глибоке вивчення особливостей української народної пісні мало величезне значення і для власної оригінальної творчості композитора. Все, що було кращого, все глибоко правдиве й хвилююче і в романсах Лисенка, і в його інструментальній творчості, і в його великих хорових творах — кантатах на тексти Шевченка, і, нарешті, в його операх,— усе це тісно пов'язане з народною піснею. Власна музична мова Лисенка зміцніла і набула індивідуальної виразності, ввібравши в себе особливості української пісні. І тому, що основною, характерною особливістю народної пісні є її надзвичайно багата мелодика — широка, як українські лани, співуча й ніжна, музична мова Лисенка відзначається глибоким ліризмом і пісенністю.

Лисенко ніколи не замикався тільки в музичних інтересах. Навпаки, він завжди розглядав свою музичну діяльність як великий громадський обов'язок, тому завжди виступав і як тво-

рець і як палкий популяризатор народної пісні. В будь-яких умовах Лисенко знаходив способи виносити народну пісню на сцену для широкої аудиторії. Мало не щороку композитор організовував концертні подорожі хору. Під усякими дозволеними і недозволеними приводами він улаштовував концерти в Києві. Часто під виглядом співанки проводились різні нелегальні студентські збори. Так у 1885 році було відзначено і шевченківські дні.

Дозволу на свято в Києві не дали. На певний вечір було призначено співанку в приміщенні залу «Мінеральних вод» (нині — Державна філармонія УРСР).

Співаки зібрались у точно призначену годину. Обличчя в усіх урочисті. Хоч це звичайна співанка, але на дівчатах — вишивані сорочки, кольорові стрічки вплетені в коси, на хлопцях — чумарки, підперезані широкими поясами. Ось прийшов і Лисенко з своїм другом — двоюрідним братом Михайлом Старицьким. Лисенко — в чорному сюртуку, Старицький — у чумарці. Очі Миколи Віталійовича серйозні. Михайло Старицький трохи занепокоєний. До них відразу підбігає кілька студентів, серед яких і староста хору.

— Все поки що гаразд,— повідомляє староста.— Хористи вже всі, а люди будуть трохи згодом.

— Так, так! А з поліції ще нема нікого? — запитує Старицький.

— Немає. Певно, прийде згодом. Та вже для нього приготовлено все,— посміхається староста. Ба... за вовка помовка, а він уже й тут,— і староста показує очима на двері.

Там, важко переступаючи, входить у вестибюль товстий «полицейский чин». Він розправляє свої пишні вуса і хазяйновито оглядає присутніх. Здається, немає нічого, що суперечило б його інструкціям, одержаним у поліцейському відділі.

Від студентського гурту відділяються троє студентів і ніби ненароком підходять до «чина»:

— Добрий вечір, Олександре Корнійовичу! Не бажаєте запалити? Чудесні цигарки! — каже один з хлопців, простягаючи коробку з дорогими цигарками.

Олександр Корнійович не відмовляється: йому навіть приємно, що його зустрічають так привітно. Звичайно його навіть не помічають, ніби він не людина, а бездушний стілець.

— З нашим задоволенням,— каже поліцай, прикурюючи.

А хлопці вже заводять розмову про погоду, про тепло та весняне сонечко, що цього року так рано обдаровує своїми щедротами. Так, мовби їм і діла нема до співанки і вони з нудьги раді поговорити з хорошою людиною. Коли хор іде в зал і займає свої місця, хлопці разом з поліцейським чином улаштовуються в проході за колонами біля просторого столу.

— Ех, оце б випити пляшечку доброго вина! — каже хтось із студентів.

— Що ти! Незручно, тим більше... Олександр Корнійович, здається, при виконанні службових обов'язків,— заперечує інший.

— А, господи, який гріх? Склянка вина — що вона завадить? Як ви, Олександре Корнійовичу? Невже гріх випити?

Перспектива випити, здається, зовсім не лякає поліцейського наглядача.

— Пий, та ума не пропий,— каже він поважно.

— Так, я зараз того... пляшечку... миттю дістану.

Послужливий студент вибігає з залу, але не в магазин, а в бокову кімнату, де вже приготовлено і випивку і закуску. Виждавши певний час, студент з веселою посмішкою повертається:

— Я ж казав — миттю. Ще й скляночки захопив.

Вино поліцейського не впоїло, а тільки посилило бажання випити.

— Знаєте, це дитячий напій. Оце б чарочку ледащиці,— каже він.

— Ге,— сміється студент,— я здогадливий.— Оце що? — ви-

тягає він з кишені півкварти горілки.— А оце що? — і з другої кишені дістає ще пляшку.

Після другої склянки поліцейський настроюється на філософський лад:

— А хіба що,— голосно вигукнув він,— мені наказано. Дивись і слухай, щоб нічого незаконного. А я що?.. Слухаю, бо я й сам пісню люблю. Пісня... вона як мати. Тільки її розуміти треба.

А тим часом Микола Віталійович уже перестав давати звичайні на репетиціях вказівки. Він веде наперед приготовлену програму.

Поволі весь зал наповнюється народом, також одягненим в українське вбрання. Ці люди вже ніякого відношення не мають до хору,— вони просто прийшли вшанувати пам'ять великого поета.

Ось хор проспівав «Заповіт». Він звучить як величезний, урочистий гімн. Геніальні слова кличуть до дії, до боротьби:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Святі слова про волю, здобуту в боротьбі, наповнюють хвилюванням сотні сердець.

Ось залунав приємний тенор. Він чудово виконує романс Лисенка на слова Шевченка: «Мені однаково, чи буду я жить в Україні». Щоб не порушувати характеру співанки, співак не виходить з гурту, а виконує романс стоячи серед хористів. Ось почувся прекрасний баритон. Він співає романс Лисенка на слова великого поета «Минають дні, минають ночі».

А ось у напруженій тиші хтось почав декламувати шевченківський «Чигирине, Чигирине». Тугою й обуренням звучать слова:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з панами?
За що скородили списами

Татарські ребра?.. Засівали,
І рудою поливали...
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось?!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.

У німій тиші б'ються схвильовані серця. Тільки Олександр Корнійович, п'яний, не второпає, що це діється.

— Пісню давайте! Співайте! Ой, гоп, не помалу... Забороняю промови... Ой, гоп, таки так,— варнякає він п'яним язиком. Але йому ще підливають, і він, нарешті, опускає обважнілу голову на руки, засинаючи.

Концертна програма закінчилась. У залі поміж людьми пішла молода пара з шапкою в руках. Це упорядники вечора збирають кошти на впорядкування могили великого поета в Каневі.

Але якщо п'яний офіціальний чин одрапортував, що все було гаразд, то іншими шляхами поліція довідалась про справжню мету вечора. Всіх упорядників притягли до відповідальності, а серед них немало прикрих слів наслухався в поліції і Микола Лисенко. На певний час були заборонені не тільки концерти, а навіть співанки.

Було й таке, що поліція забороняла виконувати в концерті українські пісні і твори. Тоді їх перекладали на російську мову, а народну пісню «Дощик, дощик капає дрібненько» довелось перекласти аж на французьку.

Та все це не могло зламати запалу Лисенка.

Концерти-мандрівки хору хоч і давали велике моральне задоволення, проте майже ніколи не приносили прибутку. Але й це не спиняло ентузіастів.

— Е, що там! — казав Микола Лисенко своїм близьким.— Багатія з мене однаково не вийде, зате слово й пісня народні житимуть на сцені, засіватимуть культурну ниву, а для мене то найголовніше.

Як піаніст Микола Лисенко написав чимало творів для фортепіано, широко використавши народну мелодику, ритм і образи народної пісні. Перед ним же, як перед українським композитором, постало завдання створити музичний репертуар для українського театру. Першим таким твором була п'єса «Чорноморці» на текст Я. Кухаренка. Лібретто до неї написав Михайло Старицький.

«Чорноморці» — яскравий зразок побутової п'єси з музикою. Зміст її дуже простий. Дочка бідної вдови любить такого ж бідного козака, що десь пішов у похід. Мати не бажає дожидатись повернення молодого хлопця з походу і хоче видати дівчину за старого козака Кабицю. У Кабиці є дівчина, яка його кохає, але старий неодмінно хоче одружитись з іншою. Вже справляють заручини, вже пішов старий Кабиця домовлятися з попом про вінчання; здавалось, неминуче дівчина вийде за нелюба. Але знайшлись вірні друзі, що не допустили лиха. Приходить козачий отаман і втручається у весільні справи. Він умовляє матір забрати слово, дане Кабиці, і одружити дочку з її коханим — молодим козаком, якого він сам усиновляє. Кабиця, довідавшись про те, що йому відмовлено, спочатку сердиться, але потім, піддавшись на умовляння, погоджується одружитись з дівчиною, яка його любить. Саме на цей час з походу повертаються козаки. На загальну радість, відбувається відразу аж два весілля. Горе, що мусило впасти на голови закоханих, розвіялося, і п'єса завершується співами і танцями.

Коли б підходити до цього твору з погляду вимог сучасного театру, то, напевно, можна було б знайти в ньому силу хиб. Зокрема селянство й козацтво тут часто ідеалізується, вся п'єса є швидше тільки приводом для того, щоб потанцювати та поспівати народних пісень на сцені, окремі музичні номери не мають внутрішнього зв'язку між собою. Але перед авторами саме й стояло завдання дати п'єсу, насичену справжнім народно-пісенним матеріалом. І композитор та лібреттист цілком справилися

з своїм завданням: мова дійових осіб твору соковита, багата; образи окреслені надзвичайно виразно й правдиво, як наприклад, образ старого Кабиці; пісенний і танцювальний матеріал влучно підібрано і опрацьовано з великим смаком. Вводячи багато пісень та хорів, Лисенко й Старицький часто залишали без змін як текст, так і мелодію народної першооснови. Загальний бадьорий колорит, м'який ліризм, народна основа образів «Чорноморців» забезпечили п'єсі популярність за часів Лисенка і зберегли силу художнього впливу аж до наших днів.

Слідом за «Чорноморцями» Лисенко береться до роботи над «Наталкою Полтавкою». Тут уже був готовий музичний матеріал, відібраний численними виконавцями цієї п'єси. Завдання композитора полягало в тому, щоб відповідно розподілити та систематизувати матеріал і подати до нього інструментальний супровід.

Музичний матеріал цієї перлини українського театру тісно пов'язаний з драматургією п'єси, яскраво дано музичні характеристики дійових осіб; до того ж невелика кількість персонажів дозволила зосередити більше уваги на кожній з дійових осіб і надати їм життєвих, правдивих рис саме з допомогою музичних характеристик.

«Наталка Полтавка» здобула велику популярність ще за життя Лисенка. Вона постійно була в репертуарі акторів Заньковецької, Садовського, Саксаганського, а в наші дні йде як опера в багатьох театрах України.

Опера „Різдвяна ніч“

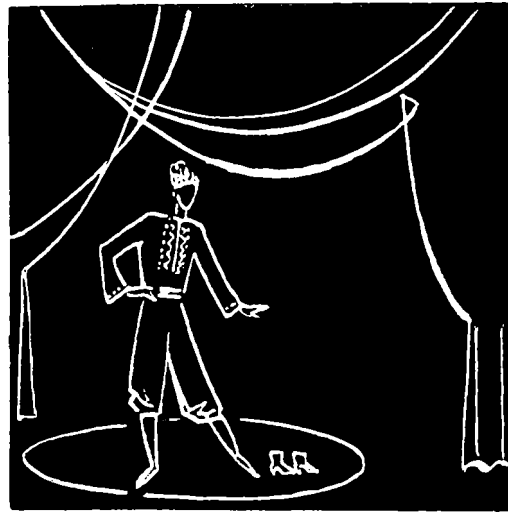

Успіх «Чорноморців» і «Наталки Полтавки», величезний інтерес до народної пісні, до української музики показали Лисенкові, що настав час для здійснення ширших музичних задумів. Він розумів, що вже потрібна справжня опера. Тому все частіше в розмовах із знайомими і особливо з найближчим своїм товаришем і співробітником — Михайлом Старицьким Лисенко повертається до тієї ж теми.

Труднощі були у виборі сюжету.

— Ясно, що він мусить бути тісно пов'язаний з побутом села, щоб народна пісня природно вливалась у нього і бу-

ла б невід'ємною часткою образів,— говорив якось Лисенко Михайлові Старицькому, коли вони поверталися з театру.

— А що, коли б взятися за «Ніч перед різдвом» по Гоголю? — сказав Старицький.

Думка припала обом до душі.

— Ідея, ідея, Михайле! — скрикнув Лисенко.— Різдво! Молодь колядує! Вакула і його кохання до красуні Оксани буде прекрасним сюжетним стрижнем твору. Комічний Дяк, колоритні фігури Чуба і Голови, Солоха, нарешті запорожець Пацюк — усе це разом в морі пісень, в морі народних мотивів буде прекрасним твором.

Захоплення швидко передалося і Старицькому. В ту ніч друзі довго не спали, а через кілька днів гарячих обмірковувань робота вже кипіла: Старицький писав лібретто, Лисенко — музику. Гоголівські образи починали окреслюватись у музичних характеристиках нового твору, аж поки не набрали опуклих і яскравих форм.

Ось Оксана — вередлива селянська красуня. Вона знає, що все парубоцтво впадає коло неї, а особливо — коваль Вакула. Але їй хочеться пустувати, хочеться потішитись над ним:

Тільки ніде правди діти, а люблю я піддурити.
Тепер тільки й моє свято, поки заміж не оддато.

Вона кохає Вакулу, але не показує цього. При всіх парубках і дівчатах Оксана говорить, що вийде за нього заміж тільки тоді, коли коваль подарує їй черевички з ніг цариці. Та не такий Вакула, цей коваль-велетень, щоб терпіти кепкування гордої дівчини. Він вирішує або здобути черевички, або загинути.

Кинувши веселу молодь, Вакула йде просити допомоги до запорожця Пацюка, який має на селі славу ворожбита. Той радить йому забути Оксану і стати до лави оборонців давньої слави батьківщини — України. Але, переконавшись у тому, що почуття кохання надміру захопило коваля, Пацюк напоїв його зіллям

і уві сні підсунув парубкові золоті черевички. А Вакулі уві сні привидилось, що він побував у самій столиці і цариця подарувала йому ті черевички, які він побачив, коли прокинувся.

Тим часом на селі вже пішла поголоска, що Вакула втопився. Горда Оксана побачила, як негарно вона пожартувала, і вже рада була віддати все, аби повернувся її коханий. Тому вона зустрічає Вакулу з щирою й непідробною радістю, вже навіть забувши про черевички. Оксанина радість стає радістю всього села. Святковий настрій, веселі пісні, дотепні жарти пронизують увесь твір. Лисенко відобразив в опері усі ті чари селянських свят, які і самого його захоплювали в молоді роки, коли він був зв'язаний з селом.

Твір ще не був закінчений, а вже на квартирі у Лисенка і в його знайомих проводилась підготовка до постановки «Різдвяної ночі». Дуже цікаву характеристику умов, в яких працював композитор, його невичерпної енергії і наполегливості в здійсненні своїх творчих завдань у цей період подав Старицький у своїй роботі «До біографії Лисенка»: «Пристосовуючись до умов сцени, оперета була попервах написана лише на 2 акти, які розігрувалися в хатах Чуба і Солохи... І осінь, і зима 1873 року пішли на розучування і репетиції комедії. Покійний Марковський, Чубинський і Драгоманов приймали у цій справі найжвавішу участь. Лисенко прямо-таки надривався у праці. При величезній кількості уроків він повинен був оркеструвати оперу, розучувати хори (студентів і аматорів, що зовсім були необізнані в читанні нот), займатися окремо з солістами і бути присутнім на моїх репетиціях. Одним словом, виконувати роль одночасно і вчителя музики, і хормейстера, і капельмейстера, і оркестратора, нарешті — навіть збирача персонажів, бо йому доводилося відшукувати по місту голоси. Нарешті, персонаж був установлений...»

Оксану грала дружина Лисенка — О'Коннор. Чарівна в розмові і співі, чарівна і собою, Олександра О'Коннор створювала над-

звичайно живий і привабливий образ гоголівської Оксани. Вакулу грав Русов, Дяка — Матвієв. Усе це були обдаровані аматори українського театру. До того ж любов їх до справи і вперта праця під керівництвом автора забезпечили вже при першій постановці надзвичайно високий рівень і художність виконання нової опери, а разом з тим і великий успіх у київських глядачів.

Трохи згодом «Різдвяну ніч» виконували в Харкові під диригуванням Пальчинського, силами професіональних артистів. Лисенко боявся, що професіонали-актори по-казенному поставляться до ролей, але він помилився: гра була хороша і успіх у публіки величезний.

У 1873 році Лисенко познайомився з старим семидесятилітнім кобзарем Остапом Вересаєм, який вважався одним з кращих виконавців дум та історичних пісень. Лисенко записує його репертуар з текстом і мелодіями.

Це була надзвичайно важка робота, бо думи, на відміну від пісень, не мають точно визначеної мелодії в куплетній формі. Вся мелодія думи являє собою дуже мінливу імпровізацію, де відповідно до змісту щоразу змінюється і характер мелодії. Мелодії дум мають силу мелодійних прикрас — мелізмів, і тому вся мелодія майже невловима.

Записавши тексти і мелодії дум, Лисенко пише наукову доповідь «Характеристика музичних особливостей малоросійських дум і пісень, що їх виконував кобзар Остап Вересай»... Цю доповідь він прочитує на екстрених зборах Київського відділу імператорського Географічного товариства. Під час доповіді сам Остап Вересай співав свої думи. То було велике свято народної культури.

В тому ж 1873 році Лисенко вирішує їхати в Петербург, щоб вивчати теоретичні дисципліни, яким він мало приділяв уваги в Лейпцігу. Особливо дошкульно відчував композитор недостат-

ність знань з інструментовки, бо ж тепер йому доводилось працювати над великими творами і мати справу з оркестром. Але мрія про навчання здійснилась тільки в 1874 році.

23 серпня 1874 року Лисенко пише до письменника Нечуя-Левицького:

«Коханий кревний земляченьку, Іване Семеновичу! Чи стямитеся, звідки оце я до вас озиваюся? Заїхав сердечний згук аж у Петербург, та й загув до слова аж у Кишенів. Як вам хвалився ще торішньої зими, що рихтують у далеку дорогу на північ, так оце і сталося. Днів з п'ять як ми дістались з дружиною удвох до Петербурга. Бачте, її здавна ще голос всиловував між люди йти вчитись або до чогось у світі стати, а разом і справді у пригоді бути. Та й мені рідна моя Вкраїна у музичній моїй справі не може дати вченої і зручної бесіди, товариства, поради, у якій я частенько нуждаюся».

Два роки Лисенко пробув в Петербурзі, відвідуючи клас Римського-Корсакова в Петербурзькій консерваторії. «Зручна бесіда, товариство і поради» не пішли на марне, а кілька концертів Лисенка зробили його ім'я популярним і в російській столиці. Композитора запрошують на постійну роботу в одному з петербурзьких оперних театрів, але Лисенка вабить до себе діяльність на полі української культури, тому вже в 1876 році він повертається в Київ.

Та Київ був уже не тим, яким залишив його Лисенко: почалась нова хвиля репресій самодержавства проти всього демократичного руху, а разом з тим і проти проявів національної культури. Відділ Географічного товариства був закритий, закриті були журнали, заборонено друковане слово. Замість блискучого становища оперного диригента в Петербурзі, Лисенко в Києві знову змушений був іти викладати музику в «Институте благородных девиц» та в приватній музичній школі. Незважаючи на заборони, йому вдається іноді влаштовувати концерти, але умови для створення великих музичних жанрів були несприятливі. Під

виглядом боротьби з сепаратизмом самодержавна цензура забороняє найменші вияви національної культури.

В цей період і пізніше Лисенко багато уваги приділяє фортепіанним творам. З 1875 по 1880 рік він написав концертний вальс «Брильянти», ноктюрни, мазурки, фортепіанну сонату ре мінор, скерцо, чудовий другий концертний полонез соль мажор, першу й другу фортепіанні рапсодії, з яких особливо майстерно зроблено другу — «Епічний фрагмент», та ін.

На цей же час припадає багато творів з серії «Музика до «Кобзаря». Почавши з «Заповіту», написаного ще в Лейпцігу, Лисенко протягом майже всього життя не перестає звертатись до поетичної скарбниці великого поета. Лірик по натурі, Лисенко, природно, особливо захоплюється лірикою й народним характером образів Шевченка. «Музика до «Кобзаря» займає в творчості композитора одне з перших місць. Тут з усією силою проявилась і його обдарованість, і вміння глибоко переусвідомлювати музичними засобами поетичні образи.

„Музика до „Кобзаря“

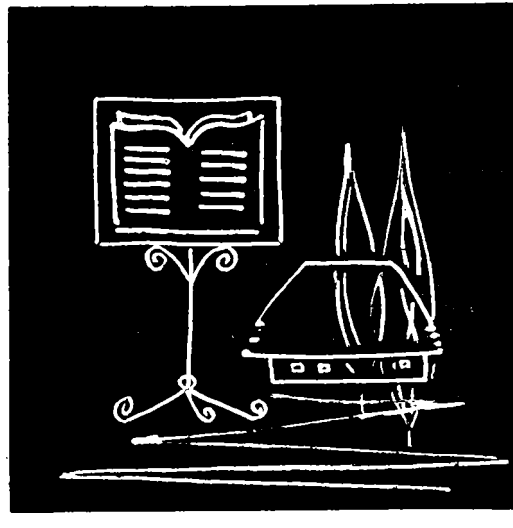

Як ми вже казали, під цією назвою протягом усього свого творчого життя Микола Віталійович видавав збірники сольних і хорових творів на тексти Шевченка. За життя композитора вийшло сім таких збірників-серій. Всього на тексти «Кобзаря» Лисенко написав вісімдесят сім творів.

Як щодо кількості, так і щодо художнього рівня музичного втілення поезій великого поета Лисенко не мав собі рівних ні серед попередників, ні серед своїх сучасників. «Музика до «Кобзаря» — це величезний цикл, що охоплює майже всю лі-

ричну творчість Тараса Шевченка, а також і ряд його великих епічних творів, як наприклад, «Гайдамаки».

Лірика Шевченка особлива: в ній особисті почуття поета нерозривно зв'язані з тяжкою долею його народу. Тому, поряд з м'якістю й ніжністю, вона таїть у собі завжди глибоко революційну, вибухаючу силу. Правда і глибока віра поета в силу народу, в те, що він колись розірве кайдани і «вражою злою кров'ю окропить волю», сповнювали поезію Шевченка світлим оптимізмом і життєрадісністю. Цими ж рисами пройнята часто і музика Лисенка.

Твори циклу «Музики до «Кобзаря» написані здебільшого для одного голосу в супроводі фортепіано, але є серед них і хори, і твори, що належать до великих музичних жанрів: це кантати «Б'ють пороги», «Радуйся, ниво неполитая», великі хори «Іван Гус», «Іван Підкова» та інші.

Твори для одного голосу можна поділити на дві великі групи. Перша з них — твори, написані у формі народних пісень з типово народною мелодикою, друга — романси на тексти Шевченка.

Для творів першого типу дуже характерна пісня «Ой одна я, одна», що тепер набула широкої популярності в грамофонному записі. Незважаючи на більш розвинену мелодику, ніж це буває в народних піснях, інтонації цього твору настільки близькі до народних, що навіть важко встановити між ними межу. Головне в цих піснях — широка мелодія, часто сповнена глибокої ніжності і теплоти. Акомпанемент виконує тільки роль гармонічного фону, на якому розгортається мелодія. Тісний зв'язок пісень Лисенка з народною основою випливає із того, що й поезія Шевченка часто підпорядкована законам народної поетики. До творів з народно-пісенним характером мелодики, ритму і поетичної структури належать такі пісні: «У перетику ходила», «Якби мені, мамо, намисто». «На городі коло броду» і багато інших.

Другий тип творів був також обумовлений характером і змістом

Шевченкової поезії. У формі романсів Лисенко написав твори на ті тексти, які мали характер філософських міркувань поета чи якихось узагальнень, що були зв'язані з образами народної пісні і з структурою її. Це, наприклад:

Буває іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий,
І заспіває як уміє...

Або ось текст романса «Косар»:

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Цей косар, що нікого не минає на своєму шляху,— ні «мужика й шинкаря», ні навіть самого царя, є у Шевченка філософсько-поетичним узагальненням смерті. Тому тут, як і в багатьох інших творах такого типу, ми не знаходимо безпосередньої близькості до структури народно-поетичного тексту.

Лисенко в романсах на тексти «Кобзаря» також не спирається на безпосередні інтонації народної пісні, а вживає інших засобів. Зокрема він часто вдається до речитативного викладу, де немає широкої мелодичної лінії голосу, де спів наближається до розмови і цими розмовними інтонаціями обумовлений. Та все ж є і серед них чудові зразки українського романса, як наприклад, уже згадуваний романс «Понад полем іде» або «Огні горять» та ін.

Окреме місце в циклі «Музика до «Кобзаря» належить кантатам. Можна вільно сказати, що Лисенко в усіх жанрах української музики перший прокладав дорогу. В цьому були і труднощі, і заслуга його як композитора.

Хоч Лисенко і був добре обізнаний з усіма кращими зразками європейської культури, створеної протягом віків, та все ж написання будь-якого твору вимагало від композитора не простого перенесення готових музичних форм на національний грунт, а нового переусвідомлення цього жанру, добору найтиповіших засобів, придатних для змалювання національних образів. Саме це і було нелегкою справою. Кантата в європейській культурі мала свою давню історію. Це був жанр великих вокально-інструментальних творів. Лисенко пише свої кантати також для хору, солістів і оркестру. Найбільше вдалася йому перша з них — «Б'ють пороги». Як правило, кантата має ряд окремих, закінчених номерів, Лисенко ж трохи відступає від цієї форми: він дає не окремі номери, а цілісну картину.

Кантата «Б'ють пороги» написана для чоловічого хору, оркестру і солістів. У ній можна встановити п'ять великих частин. Починається кантата невеликим інструментальним вступом, який дуже вдало змальовує картину ночі, Дніпрового берега, прибій хвиль. У Шевченка тут такі слова:

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і тої,
Хто всім верховодив.
Нема Січі! Очерети
У Дніпра питають:
— Де то наші діти ділись?
Де вони гуляють?
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче...

Після інструментального вступу починається чудесний хор — чоловічі голоси в унісон ведуть сувору й величну мелодію. Друга частина — знову хор; вона майже цілком подібна до першої. Четверта частина — речитатив і арії солістів. Нарешті, п'ята частина величним наростанням сили звучання підводить до героїчно-піднесеного заключного хору «Слава».

Великий знавець людського голосу, Лисенко створив особливо чудесні хори в цій кантаті. Інші кантати не відзначаються такою внутрішньою єдністю, як «Б'ють пороги», але самий факт їх

існування, ствердження кантати як самостійного жанру великих вокально-інструментальних творів в українській музиці мають величезне прогресивне значення.

Дуже хороший, витриманий у суворих тонах хор «Іван Гус». Слід також відзначити невеликий хор до «Гамалії» — «У туркені на тім боці». Це справді хоровий шедевр. Загостреними гармоніями, в надзвичайно загостреному ритмі тут дуже вдало передано войовничий дух і завзятість.

«Музика до «Кобзаря» — це чудовий музичний пам'ятник, який створив геніальному поетові великий композитор.

Вечори на Рейтарській вулиці

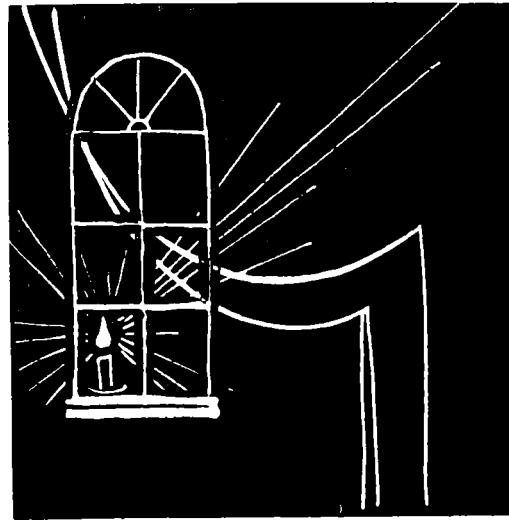

Політичні умови царської Росії затримували розвиток національної культури. Проте найвідданіші справі розвитку національної культури люди продовжували її творити, згуртувавшись у тісне товариство. Члени товариства часто були розкидані по різних кутках України, іноді жили й поза її межами, але між собою вони тримали тісний зв'язок, якщо не особисто, то листами. Це товариство не було об'єднане ніякими статутами і ніякими правилами, крім дружби і любові до культури українського народу.

Правда, іноді ця дружба виливалась у певні організації. Такою була і письменницька організація «Література». Саме внаслідок її роботи з'явились, крім музичних творів на українські тексти, і переклади українською мовою зразків світової літератури. Пізніше Лисенко написав ряд романсів на слова Гейне та інших європейських поетів у перекладі Лесі Українки.

Не маючи офіціального дозволу на проведення зборів і певної культурної роботи, товариство «Література» часто по-приятельському збиралось на квартирі Лисенка, а ці збори перетворювалися в літературно-музичні вечори. Тому сприяла і родинна традиція Лисенків улаштовувати для дітей різні свята, зокрема — відзначати шевченківські дати.

Переобтяжений роботою і громадськими обов'язками, Лисенко, проте, завжди знаходив час для своїх дітей, для догляду за їх вихованням і навчанням. Як музикант він створював обстановку, яка розвивала музичні здібності дітей.

З виховною метою композитор написав ряд творів, що мали і досить значні художні якості. Так з'явилися на світ дитячі опери «Коза-дереза», «Зима і Весна», «Пан Коцький». Щодо цього Лисенко був схожий на свого геніального сучасника — композитора Петра Ілліча Чайковського. Як і Чайковський, Микола Віталійович був душею дитячих музичних вечорів: він писав музику, добирав костюми, оформлення, проводив репетиції. Залучались до організації цих вечорів і знайомі Лисенка, а серед них — і видатна українська поетеса Леся Українка.

Дитячі опери мали величезний успіх у тісному родинному колі. А згодом деякі з них, особливо «Коза-дереза», набули широкої популярності і до сьогоднішнього дня є одним з улюблених музичних творів юних слухачів.

«Коза-дереза», як і «Пан Коцький», розрахована на виконання дитячими силами. Під час перших постановок на Рейтарській вулиці ролі виконували діти Лисенка і діти його знайомих та друзів. Ці опери є чудовими зразками опрацювання народно-каз-

кових сюжетів. Так, наприклад, у «Козі-дерезі» цілком зберігається нескладна дитяча казка про лисичку, в якої коза забрала хату. Лисичці хочуть допомогти інші звірі, але їх лякає «невідоме» страхіття, що загрожує поколоти всіх ріжками і замести хвостиком. Тільки об'єднавшись, звірі виганяють нахабу-козу.

Від самого початку і до кінця опери юного слухача захоплюють пригоди лисички, що розгортаються в дії і в музиці, яка майстерно змальовує дитячі уявлення про звірів. Лисенко чудово передає характеристику кози. Майже незмінну й одноманітну мелодію її супроводять дедалі гостріші і складніші гармонії, які неначе передають страх, що охоплює всіх звірів. І коли, нарешті, переможене страхіття залишає хату, юний слухач разом з героями опери переживає лисиччину перемогу.

Такі ж прості і чудові образи, близькі і зрозумілі дітям, змальовано в «Зимі і Весні» та в «Пані Коцькому».

На цих вечорах Микола Віталійович виступав не тільки як організатор, акомпаніатор і суфлер,— після вистави він давав ще й свій концерт. Чудовий піаніст, Лисенко надзвичайно тонко й художньо передавав твори Шумана, Шопена, Ліста; часто виконував і власні твори, захоплюючи юних і дорослих слухачів своєю зворушливою грою. Коли закінчувався концерт і починались танці, композитор не відставав від молоді. Він з запалом танцював або сідав за рояль і награвав різні польки та кадрилі, або потішав присутніх музичними жартами, виконуючи якийнебудь «Собачий вальс» або «Чижика» з кимсь у чотири руки і вигадуючи найрізноманітніші кумедні і несподівані варіації.

Навіть уже на схилі років, коли сивина вкрила колись чорну голову Миколи Віталійовича, він залишався піднесенномолодим у всіх своїх вчинках і поведінці. Музичні ж вечори на Рейтарській вулиці збереглися світлою згадкою в пам'яті всіх, кому пощастило стикатись з цим видатним композитором і чарівною людиною. І ще довго перекази про ці вечори можна було чути від колишніх знайомих Миколи Віталійовича.

Зустріч з Чайковським

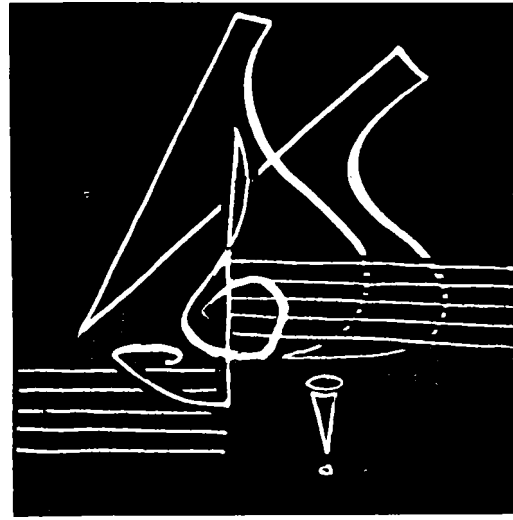

На початку 80-х років у Києві на Рейтарській вулиці, в будинку № 19, відбулася зустріч Лисенка з великим російським композитором Петром Іллічем Чайковським.

Чайковський багато часу жив на Україні в різних місцях, а найбільше — в селі Кам'янці (тепер Кіровоградської області), у своєї сестри. За ці роки він особливо полюбив розкішну природу України, її народ, і приділяв дуже багато уваги його історії та багатій творчості. У численних творах, як, наприклад, в операх «Мазепа», «Черевички», у Пер-

шому і Другому фортепіанних концертах, Другій симфонії та ін., Петро Ілліч використав і безпосередньо народно-пісенний матеріал та образи, зв'язані з побутом і історією України. Не випадково у нього виявився інтерес і до творчості великого українського композитора. На одному з концертів, де Чайковський виступав як диригент, вони познайомились. Лисенко працював тоді над великою історичною оперою «Тарас Бульба», і Петро Ілліч виявив бажання ознайомитись з його новим твором. Умовились зустрітись на квартирі Миколи Віталійовича.

— Ну, мамо,— сказав Лисенко дружині, коли повернувся з концерту,— завтра у нас буде велика й надзвичайна подія.

Дружина одразу відчула якесь занепокоєння в голосі чоловіка, хоч і говорив він це, здавалось, весело.

— Що там?

— Угадай, хто у нас завтра буде?

— Ну, хто ж? Сподіваюсь, не поліція?

— Ніколи не догадаєшся. Прийде Чайковський.

— Та що ти? — скрикнула дружина і раптом схопилася з місця.— Чайковський? Композитор?

— Він самий. Та тільки чого ти заметушилася? Це ж буде завтра, а ти вже схопилась, ніби він на поріг ступає.

Цю ніч вони довго не могли заснути. Микола Віталійович признався дружині, що зустріч з Чайковським його хвилює. Як би воно не було, а це щось надзвичайне. Чайковський — уславлений на весь світ композитор. Його думка про оперу «Тарас Бульба», на яку Лисенко покладав стільки надій, якій віддав останнього часу всі свої сили, весь свій хист,— важила дуже багато. А що коли геніальний композитор скаже, що його «Тарас» нічого не вартий?

Другого дня ще зранку Микола Віталійович наказав дітям, коли прийде Чайковський, піти десь на вулицю погуляти. Діти обіцяли. Але коли прийшов довгожданий, незнайомий «дядя» Чайковський, вони забули про свою обіцянку: збившись у куточок

вітальні, діти з зацікавленням розглядали гостя. Їм здавалось, що він буде дуже поважний, як генерал або полковник. Але на «дяді» не було ні блискучого мундира, ні орденів і лент. Він був просто вдягнений — у сірий костюм з чорним галстуком, з ціпком у руках. Помітивши дитячий гурт, Чайковський, посміхаючись, звернувся до Лисенка:

— Та у вас, Миколо Віталійовичу, цілий квітник. І які всі хороші.

З цими словами він підійшов до дітей і став знайомитись.

— Мене звуть дядя Петя. А тебе як? — звернувся Чайковський до старшої дівчинки, другого погладив по голівці, іншого поплескав по щічці.

Дітям відразу сподобався новий гість, і вони були дуже невдоволені, коли згодом тато вирядив їх з вітальні, суворо наказавши не заходити і не заважати. Вони вийшли, проте у двір не пішли. Тихенько причаївшись під дверима, малята по черзі зазирали в замкову щілину. Вони бачили, як тато і Чайковський сіли до рояля. Микола Віталійович спочатку хвилювався, але м'якість і щирість Чайковського швидко розвіяли його сумніви і побоювання. Грав Чайковський. І поволі, в міру того як розгорталась дія, геніальний композитор починав розуміти творчий задум Лисенка. Видно було, що він ставився не байдуже до твору, що музика викликає у нього справжній, непідробний інтерес і захоплення. Ось Лисенко сам сідає за інструмент, а Чайковський підспівує арію матері.

— Це прекрасно, Миколо Віталійовичу! Як глибоко передано образ матері! Який правдивий народний і національний колорит тут відчувається!

— Бачите, Петре Іллічу, образ Насті я хотів побудувати на інтонаціях і матеріалах народних плачів.

— І вам це цілком вдалося. Та й взагалі в опері багато прекрасних сторінок, зв'язаних з народними українськими мелодія-

ми, такими розкішними і чаруючими, як чарівна й прекрасна природа цього благословенного краю!

Коли програли всю оперу, Петро Ілліч обняв Лисенка.

— Поздоровляю. Поздоровляю і вас, Миколо Віталійовичу, і всю українську музику з появою значного оперного твору.

Потім вони ще довго розмовляли. Чайковський наполягав на тому, що «Тараса» треба показати в столиці.

— Але ж як це важко,— заперечував Лисенко.

— Нічого, все на світі швидше важке, ніж легке,— лагідно казав Чайковський,— а найстрашніше для нашого брата-композитора — оперне начальство. Я, признатись, сам найбільше не люблю і боюся оперного начальства і всіх закулісних чвар. Та що поробиш? Така наша доля. Принаймні, я вам обіцяю свою повну підтримку для постановки «Тараса» на сцені Маріїнського театру в Петербурзі. Треба буде перекласти оперу на російську мову.

Коли Чайковський виходив з вітальні, ледве не трапилась біда. Малий син Миколи Віталійовича, що ніяк не міг протовпитись до замкової щілини, поки в неї дивилися старші сестри, тепер, коли вони відійшли, кинувся до дверей. Та в цей час двері відчинились і ледве не збили з ніг Остапа. Він перелякався і з криком побіг назад. Чайковський стурбовано кинувся до нього, та коли старші діти розповіли, чого Остап побіг до дверей, Петро Ілліч разом з усіма щиро сміявся з невдачі хлопчика.

Як давні і близькі друзі попрощались композитори. Зустріч з Чайковським окрилила Лисенка новими надіями.

Лисенко розумів усю важливість виступу з «Тарасом Бульбою» не лише на столичній сцені, а і тут, на Україні, тому він був особливо вимогливий до самого себе. Минуло майже десять років, поки опера була закінчена. Та все ж з ряду причин Лисенко не зміг її показати не тільки в Петербурзі, навіть і в Києві вона ніколи не йшла за життя автора. Але зустріч з Чайковським і його висока оцінка творчості зігрівала Лисенка на важкому й тернистому шляху національного композитора.

Опера „Тарас Бульба“

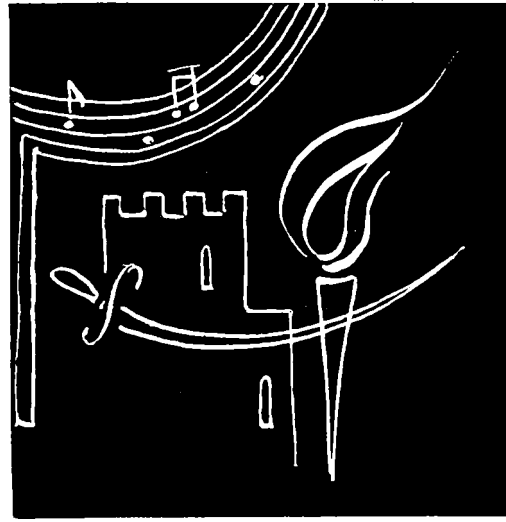

Оперу «Тарас Бульба» Лисенко написав за однойменною повістю Гоголя. Взагалі для романсової вокальної творчості композитора основним джерелом поетичного матеріалу була творчість Шевченка, бо в ній він знаходив близьку його талантові, глибоку й теплу народну лірику, а для оперної творчості таким джерелом була творчість Гоголя. Крім «Різдвяної ночі» і «Тараса Бульби» Лисенко в середині 80-х років написав на сюжет «Майської ночі» Гоголя ще одну оперу — «Утоплена».

Та якщо в «Різдвяній ночі» й «Утопле-

ній» Лисенка захопили народно-побутові сюжети, то в «Тарасі Бульбі» його привабила можливість розгорнути широке музично-драматичне полотно, в якому була б змальована героїчна сторінка національно-визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти. Лібретто для «Тараса Бульби», як і для попередніх музично-драматичних творів Лисенка, написав Михайло Старицький. В опері — п'ять дій і сім картин. Починається вона невеликою інструментальною інтродукцією з героїчною темою, яка змальовує центральний образ опери — образ народного героя Тараса, мужнього і непохитного борця за інтереси народу.

Дія перша відбувається в Києві, на майдані перед «Братством» на Подолі. Недалеко розташувалися ятки базару. Біля брами Братського монастиря сидить кобзар, навколо нього стоїть молодь, міщани, подекуди видно жупани запорожців. Люди поволі виходять з монастиря і спиняються перед кобзарем.

В XVI—XVII ст. народні співці-кобзарі відігравали величезну роль у боротьбі народу проти польських гнобителів. Це вони були безіменними агітаторами, це вони розносили полум'яні слова пісень, що малювали безправ'я й поневолення народу, це вони закликали народ до повстання.

І тут, в опері, кобзар співає думу, в якій розповідає про чорну хмару — військо турецьке басурманське, що облягло рідний край, що хоче сплюндрувати Україну. Давня історія пробуджує невдоволення проти польських басурманів, що і тепер шматують Україну. А кобзар уже співає нову пісню про нове лихо:

Ой кряче ворон сизокрилий,
Що попався в пута.
Наступає Україні
Превелика скрута.
Якусь унію готують
Задля нас ксьондзи ті,
Хочуть віру нашу славну
Знищити й змістити.
Запасаймо товариша
Гострого в халяву.
Треба буде рятувати
Свою волю й славу.

Заклик кобзаря, як іскра, падає в обурену масу. І коли наскакують польські комісари і хочуть захопити кобзаря у в'язницю,

народ кидається на комісарів і виручає свого співця. Серед народу знаходиться і син Тараса Бульби — Остап, який першим кидається на напасників. Польські комісари тікають.

Люди розходяться, а тим часом з Братського монастиря виходить Тарас Бульба. Він одразу змальований як мужній, суворий воїн, що чесно віддає свої сили на боротьбу з басурманами і хоче таких же воїнів виховати і з своїх синів.

— Козакові подобає просвітити перше розум,— каже Тарас монастирському ключареві, — і добром налити серце,

Щоб він знав, що є на світі
Наша віра православна, наша мати-Україна,
Наше змучене поспільство,
Щоб він знав, за що стояти,
Щоб він знав, за що вмирати.

Такі благородні пориви і погляди на життя хоче прищепити Тарас своїм синам. Сцена закінчується чудовим аріозо Тараса:

Коли ж, подужаний літами,
Знесилюсь я у боротьбі,
То я прийду до сеї брами
Просить пристанища собі.

Тарас прощається з синами і наказує їм добре вчитись, бо інакше він ніколи не повезе їх до Запоріжжя. На сцені залишаються брати Андрій і Остап. Молодший Андрій розповідає Остапові про те, що він ходить у польський монастир, щоб дивитись там на панночку чудової краси. Проходить католицька процесія, і серед неї Андрій бачить свою кохану полячку — Марильцю. В захопленні він кидається слідом за процесією.

Дія закінчується картиною в спальному покої Марильці. Донька воєводи змальована як безжурна, пустотлива й випещена панночка. Вона звеліла своїй служниці-татарці привести до себе в покої молодого хлопця, який такими закоханими очима завжди дивиться на неї в костьолі. Андрій приходить. Та хоч молода панна удає, що вона лише тішиться цим красенем з простого люду,

мимоволі і краса Андрія і його відважність захоплюють Марильцю. Вона не показує цього Андрієві, навіть і собі не признається в цьому. Лише несподіваний прихід батька, старого польського магната, викрив справжнє почуття панночки. Вона зрозуміла, який дорогий їй цей хлопець, коли побачила, що йому загрожує смерть у в'язниці. Переслідуваний жовнірами, Андрій тікає з покою.

Центральним образом другої дії є мати Андрія й ~~Степана~~ — Настя. В її особі композитор з великою силою художньої правди розкриває сумну повість жіночої долі.

Можна з певністю сказати, що сторінки, які змальовують образ Насті, належать до кращих в російській і українській дожовтневій оперній музиці. У них Лисенко підноситься до глибоко правдивого зображення материнських почуттів.

Друга дія відбувається на хуторі Тараса Бульби. Настя прибирає господу, дожидаючи дорогих гостей.

Її речитатив:

Душа тремтить... не знаю, чи її діждуся
Лебедиків до лона пригорнуть —

сповнений хвилюючого чекання і глибокої скорботи. Перед очима жінки ніби проходить усе її життя, і вона з відчуттям гіркого суму розуміє, що вік її минув, «а щастя не знала». Як світлий промінь згас у «чаду пожеж і буч кривавих». Вона, завжди самотня, тратила в тривозі свої літа, а милий весь день «пив криваве пиво». Одну радість вона мала — двох синів-соколів, та й тих одірвано від матері і віддано в чужу сторону. Але їй хочеться вірити, що вже скоро прийде щастя. Речитатив поступово переходить в арію «Повернуться сподівані, кохані орлята, їх одружу та онуків буду пестувати». За цими радісними думками Настя не помітила, як на подвір'я в'їхав Тарас Бульба з синами.

Батько вже встиг замість привітання помірятися силами з старшим Остапом і дуже вдоволений, що той нам'яв йому боки.

Коли Остап даватиме так здачу кожному, то з нього добрий вийде лицар. Помітивши, що молодший Андрій упадає коло матері, він глузує з нього і повчально промовляє до синів:

Вам розкоші — чисте поле,
Добрий кінь та гостра шабля,
От де ваше пустування.

Приходять сусіди, родини старшин, козаки — привітати старого Тараса з поверненням синів. На столи поставлено їжу і напої, налито келихи старим вином, і батько підносить чару за те, щоб сини добре били турка і поляка, якщо вони зачеплять український народ. Андрій і Остап з юнацьким запалом обіцяють показати всім, хто сіпнеться, «що то є за річ козацька шабля». Гості співають Тарасовим синам прославний хор.

Тарас шкодує, що немає музики. Він сам бере старовинний торбан і співає про козака-запорожця, який, «що танцювать, то й ушкварить, аж земля трясеться, заспіває — луна піде, аж лихо сміється». Цей образ цілком подібний до самого Тараса. Його невгамовна ненависть до ворогів «віри православної», його готовність віддати все, до останньої краплі крові, за «змучене поспільство» повністю відбивається в цій прекрасній пісні.

Слідом за епічною піснею «Гей літа орел» Тарас співає жартівливі приповістки про ляхів, що наварили пива, а «ми будем шинкувати, ляшків, панків частувати». Веселий спів переходить у бурхливі танці.

Нарешті, танці поволі вщухають. Тарас настільки задоволений синами, що вирішує відразу ж везти їх до Запоріжжя. Це рішення по-різному сприймається в родині: мати зустрічає несподівану звістку як страшне горе, Андрій, м'який і ніжний, жаліє матір, йому шкода розлучатись з нею, до того ж лякає те, що він поїде далеко від Києва і від коханої Марильці; Остап радіє, що скоро опиниться серед уславлених запорожців; годованка Настина — молода дівчина Мотря — усвідомлює, що розлука з Андрієм принесе їй біль від незнаного досі почуття; Тараса радує войовничість

старшого сина. Всі ці різнорідні почуття у великому квінтеті Насті, Мотрі, Андрія, Остапа й Тараса.

Звідси починається наростання драматизму, яке приводить до надзвичайної своєю силою сцени прощання Насті з синами. До останньої хвилини вона вірить, що старий Бульба передумає і відкладе від'їзд. І тільки тоді, коли Тарас наказує їй благословити дітей у далеку дорогу, мати усвідомлює, що лихо — справжнє й невблаганне. У відчаї охоплює вона старечими руками молодшого, улюбленого Андрія, і здається — ніяка сила не зможе вже розняти її руки.

— Я не дам, не дам нікому,— виривається в неї крик.— Буду битись, як пташина, буду гризтись, як вовчиця,— голосить невтішна мати.— Вийміть краще з лона серце, вийміть очі мені з лоба,— просить вона людей.

На спокійне зауваження Тараса, що сини повернуться додому, Настя скрикує:

— Ой, не вернуться, я чую. Вони ляжуть на чужині, у глибокій домовині.

Справжнє невтішне лихо, ціла безодня материнського горя в цій останній сцені. Свідомо відмовившись від традиційних форм арії, використавши тут форму народного плачу-голосіння, Лисенко домігся надзвичайно глибокої життєвої правди у змалюванні народного образу матері.

Не витримавши під кінець, зомліла мати падає на землю. Поцілувавши її, сини разом з батьком і товариством вирушають у далеку дорогу, в Запорожжя, овіяне легендами бойового життя.

Після невеликого інструментального вступу, в якому передано загальний настрій піднесеного збудження, розпочинається третя дія. На сцені — Січовий майдан, вкритий запорожцями. Серед запорожців — Тарас Бульба. Він частує козаків і підбурює їх проти кошового, який одсиджується в затишку Запорозької Січі, замість вести козаків у похід проти ненависної польської шляхти.

Запорожці п'ють і співають пісню. В ній висловлюється невдо-

волення проти панів-ляхів, що «за живу шкуру заливають сала». Підбуривши козаків, Тарас Бульба, нарешті, прямо їх запитує:

— І ви скажіть мені, скажіть, на біса ми живемо всі на світі, щоб як псам отим, пропасти, не зробивши Україні ні добра, ані користі?

Козаки кидаються по куренях скликати всіх на раду. В Січі знімається колотнеча. На сцені лишається один Андрій. Він розуміє, що з цього моменту починається саме те нове життя, про яке він так багато чув і мріяв. Андрій співає:

Нові краї, нові враження ждуть:
Гукання, крик, сталевий дзвін і посвист,
Пожежі чад. Летиш орлом між диму,
Тікає все, все пада під мечем...

На мить йому здається, що попереду його жде слава, що він буде отаманом у козаків. Але слідом за цими честолюбними думками приходять лиховісні передчуття: адже це нове життя повне небезпеки. І він у глибокій задумі звертається до «темряви-долі»:

Скажи мені, темряво-доле,
Що присудила ти мені?
Чи слави лицарської поле,
Чи сон довічний у труні,
Чи без пісень порвуться струни,
Бездумно ляже голова?
Але мовчить німа фортуна,
Туманом очі закрива.

На загальному фоні народних мас лірична постать Андрія виступає тут особливо яскраво. Ця сцена, де Лисенко змальовує образ юнака, що ступає на поріг невідомого, близька до відповідних сцен геніальних російських композиторів (Глінки — арія Руслана «О поле, поле», Чайковського — арія Ленського «Куда, куда вы удалились...»).

Вбігає збуджений Остап і наказує братові ладнати зброю. Охоплений лиховісним передчуттям, Андрій просить не кидати його в чужій землі, і брати клянуться або разом знайти «вінок терновий, чи завоювати славу і честь своєму краєві».

Друга картина третьої дії змальовує збурену запорозьку грома-

ду, що обирає нового кошового. Тут Лисенко виявив велику майстерність у передачі настроїв і руху народних мас.

Особливо чудово зроблена сцена суперечок, що майже доходить до бійки під час обрання кошового. Щодо сили виразності і вокальної хорової майстерності ця сцена не має собі рівної в усій оперній творчості Лисенка.

Відповідно до трьох кандидатів на кошового — Шила, Бородатого й Кирдяги — запорожці розбиваються на три групи, кожна з яких намагається криком, гострим дотепним словом обстояти свого і відкинути іншого кандидата. Перемагає партія Кирдяги, за якого стоїть і Бульба. Після відповідних церемоній Кирдяга приймає старшинські відзнаки, і найстаріші січові діди завершують церемонію обрання, кладучи землю на його чоло. Це робиться для того, щоб кошовий пам'ятав, що народна воля його обрала, вона ж його і скинути може. Урочистий і величний спів дідів також є одним з кращих місць опери.

Кирдяга клянеться вірно служити громаді на славу рідного краю. Саме в цей час вбігає гонець з України і розповідає про страшне лихо, яке там діється. Це ще більш збурює запорозьку громаду, і козаки вирушають у похід.

Дія четверта, картина перша. Ніч. Козаки давно вже тримають місто Дубно в облозі.

Андрій — на самоті. Над ним ніби тяжіє приреченість долі. Його не задовольняє «чад буч і чвар кривавих», і з новою силою прокидається забуте почуття до Марильці. Ніби живий проходить перед ним образ коханої дівчини і вабить зрадливими чарами до себе.

У цій сцені, зокрема в аріозо, в якому Андрій висловлює свої почуття й думки, Лисенкові не вдалось до кінця змалювати образ закоханого юнака, який опанований непоборними почуттями, йде на страшну зраду рідного краю, товаришів, брата Остапа і, нарешті, на зраду свого мужнього й чесного батька.

У козачий табір прокрадається до Андрія татарка — служниця Марильці — і розповідає, що Марильця перебуває в місті Дубно,

що їй загрожує голодна смерть. Забувши про честь, про обов'язки перед батьківщиною, засліплений коханням, Андрій іде з таткою у вороже місто, щоб там без жодного сумніву, без вагання відкинути все, що було йому досі дорогим.

— Що мені батько й родина! — скрикує він у забутті. Віднині для нього і батько, і мати, і вітчизна — одна Марильця.

У другій картині Лисенко показав лише зовнішні події, тому всі ці полонези, і хори славлення, і клятва Андрія набувають картинно-споглядального характеру.

Дія п'ята. Місто Дубно в облозі. Запорозьке військо табором розташувалося на площі біля мурів. На передньому плані — намет наказного Тараса Бульби.

В своєму аріозо Тарас розповідає, що ляхи обійшли сплячих козаків, а татари зруйнували Січ. Тому половина козацтва рушила навздогін татарам і тільки половина лишилася тут.

Бульба звертається до запорожців з промовою, в якій говориться про найсвятіші в світі почуття побратимства. Бо, каже він, хоч кохають батьки своїх дітей, жона — дружину, але ж і звіри кохають своїх дітей; а в людини є вищі почуття, порідниться душею може лише людина. І далі з надзвичайною силою і героїзмом звучить його заклик:

Дерут, шарпають зусюди
Нашу бідну Україну.

Це відгомін тих героїчних настроїв, якими починається опера (героїчна тема інтродукції до першої дії).

Захоплені героїзмом Тараса, запорожці готуються до останнього рішучого бою. І саме в цей час Тарас довідується про Андрієву зраду. В дикому відчаї він хоче вбити вісника страшної новини, але ніщо не заперечує жахливої правди. Старий Бульба ладен утекти від сорому в темні ліси, до вовків-сіроманців, віддати своє тіло на поталу, щоб терни роздерли його на шмаття, щоб буйні вітри вирвали його сиву чуприну, щоб роси виїли його очі,

аби дізнатись правди. І Тарас швидко дізнається правди: засліплений честолюбністю, Андрій кидається з брами міста на своїх запорожців і не помічає, як заманюють його до батька.

Лінія Андрія дійшла до своєї логічної розв'язки: відданий і чесний воїн Тарас убиває свого сина-зрадника.

Опера закінчується боєм запорожців з польською шляхтою. Тарас і Остап, кидаючись у бій, ніби бажають помститись за Андрія, якого вороги підбили на зраду.

Перед Лисенком, як перед першим видатним українським композитором, стояло велике завдання: закласти міцну основу професіональної української музики, створити національну музичну школу і відвоювати почесне місце українській музиці у світовій музичній культурі. Це велике й важливе завдання він добре усвідомлював і віддав усі сили на здійснення його.

Цілком природно, що Лисенко, як і передові музиканти його часу — Мусоргський, Бородін, Римський-Корсаков, Чайковський та інші, в своїй творчості орієнтувався на створення широкодемократичного мистецтва. Створюючи таке мистецтво, він спирався на народно-пісенну творчість свого народу, на його побут, на його історію. До того ж, національну музичну школу можна було створити, тільки правдиво змальовуючи типові народні образи. Отже, природно, що для свого центрального твору композитор обирає одну з найяскравіших сторінок історії українського народу — його боротьбу з польським панством.

До кінця життя Лисенка опера «Тарас Бульба» не побачила сцени. Можливо, якби її поставили за життя композитора, він зміг би виправити ряд сцен, особливо в четвертій і п'ятій діях.

У рідних місцях

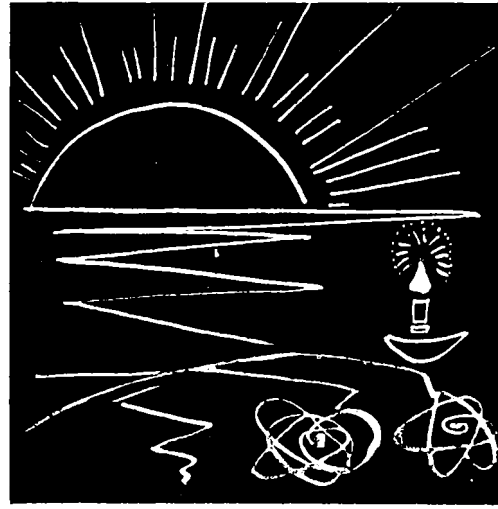

Останні роки Микола Віталійович часто мріяв про те, щоб відвідати рідні села. Особливо ж йому хотілося побувати в Галицькому та Жовнині, де він провів дитячі й юнацькі роки.

— От би зібратись усім родом і літом поїхати на батьківщину! — говорив він часто.

І навіть від однієї думки, від однієї згадки про рідні місця Лисенко аж молодшав. А проте, як тільки приходило літо, раз у раз щось заважало, і він з родиною вибирався як звичайно на дачу в Китаєво під Києвом. Правда, там були

чудові місця. Біля самого Китаєва починався прекрасний ліс, що далі переходив у зовсім величне царство столітніх дубів, величезних лип, грабини, берез. Потім ліс кінчався і починалось хвилясте поле, яке вдалині обрамлялося ніжними барвами лісів Феофанії. Та все ж, милуючись цими краєвидами, Лисенко говорив:

— Ех, а все не те! Ліс та й знову ліс. От коли б справжнє поле, справжній степ — такий, як у нас на Полтавщині... Який там дух міцний, які там неповторні пахощі!..

А ще Лисенка вабили до себе Жовнин й Галицьке тим, що там лишилися живі люди, ті самі, з якими була зв'язана його юність — пора гарячих мрій, яким він віддав усе своє життя.

І давня мрія, нарешті, здійснилась. Улітку 1911 року композитор вирушив у подорож на батьківщину. Мало не півстоліття минуло з того часу, як він востаннє був у рідних краях, тому ця подорож його особливо захопила.

З Києва Лисенко поїхав пароплавом і, поки було видно, майже не сходив з верхньої палуби, оглядав чудові береги, милувався ними без кінця. А коли, нарешті, зійшов на пристані Богун і далі поїхав кіньми через старе козаче село Вереміївку,— мало не розплакався від зворушення. Вереміївка, здавалось, була така ж сама, як і багато-багато років тому. Діди з сивими довгими вусами, в широких полотняних штанях, спираючись на ціпки, спокійно знімали свої брилі, відповідаючи на привітання.

— Ой, ніби вчора я був тут,— говорив радісний і збуджений Лисенко до свого родича Івана Стешенка, який того літа відпочивав у Галицькому і поїхав зустрічати Миколу Віталійовича.

За Вереміївкою, на горі, почався справжній широкий степ, що простягся майже на двадцять кілометрів, аж до Сули.

— Цим шляхом колись ішли татари на Україну,— показав Микола Віталійович Стешенкові на шлях, озираючи безкраї простори.

У розмовах непомітно проминув час — і не зчулись, коли під'їхали до узвозу, що вів у село Кліщенці.

Степ перетинався тут широченною долиною, по якій протікала річка Сула. Лисенко попросив візника спинитись і, по-молодечому скочивши з фаетона, швидко пішов праворуч від узвозу по краю кручі. І коли перед ним відкрилась така надзвичайно чарівна, з давніх-давен знайома й дорога панорама на далекі села — Галицьке, Слюзівку, Стовбуваху, на луги, серед яких срібною стрічкою звивалася Сула, на далекі, рівні степи, що, наче серпанком завинуті, синіли десь по той бік річки,— Лисенко мовчки став навколішки і, припавши лицем до землі, кілька хвилин вдихав її міцні пахощі, хвилюючий дух сонця і простору. Іван Стешенко та візник не порушували цієї урочистої хвилини і стояли біля фаетона, поки Микола Віталійович не повернувся.

— Ой-ой! — Який же то я старий став, — тільки ось Галицьке й бачу. А колись було з цієї ж кручі, як приглянутись,— видно і Святилівку, і Стовбуваху, і інші села. А наш край усе такий же пишний та благодатний!..

В Галицькому Лисенко спинився у своїх сестер у перших — старих панночок Юлії та Лизавети Лисенків, в їх родовому домі. Усе тут нагадувало давнину, напівзабутих рідних і знайомих.

Микола Віталійович упивався красою батьківщини, на кожному кроці згадуючи то якусь подію, то когось з людей. На другий день, походжаючи по саду, що виходив до Сули, він показав на старе-престаре дерево.

— От бачите, яке вже стало немічне, а колись це була величезна груша. Як розповідають, під нею народився мій батько.

Потім він пішов по селу, зайшов на цвинтар віддати шану своїм предкам, що лежали під залізними плитами. Побував і на луках, де стояли давні козачі могили.

— Отут з Михайлом Старицьким,— сказав Микола Віталійович Стешенкові, — яких ми мрій попомріяли, коли були ще хлопчиками! А проте ті мрії юнацькі повели нас по шляхах життя, як провідні зірки вночі. Оця ось могила зветься Персикова, а чого вона так зветься — і не довелось дізнатись.

Повертаючись з лук, навпростець, зайшли у двір з старовинною хатою.

— Ой, щось пам'ятна мені ця хата. Забув, чому.

Вийшли на вулицю, а Микола Віталійович усе про щось напружено думав. Раптом спинився.

— Стривайте, згадав,— промовив він, і голос у нього якось здригнувся.— Ану, вернемось назад. Сюди, у цей двір, колись віддали заміж за старого удівця дівчину нашого двору.

І в уяві старого композитора змалювався неясний образ чогось надзвичайно ніжного, прекрасного. Здавалось, ось він переступить поріг — і перед ним стане омріяна в юнацьких думках красуня Оленка, дзвінкоголоса співуха з блискучими чорними очима, з хвилястими косами на плечах. У цьому раптовому напливі спогадів він сам себе відчув давнім, колишнім, і неймовірне хвилювання охопило його на мить.

Зайшли в хату. Стара, сива і трохи згорблена бабуся гойдала колиску з малим дитинчам.

Коли Лисенко назвав себе і спитав, чи була вона в маєтку Віталія Романовича в Жовнині при дворі, бабуся на хвилину ніби скам'яніла, а далі заплакала. Вимовляючи крізь сльози слова, в яких чулось глибоке зворушення, підійшла вона до Миколи Віталійовича і поцілувала його в плече:

— А я ж вас і не впізнала, Миколо! Боже мій! Звідки, якими вітрами завіяло вас у нашу сторону?

Обоє старі дивились одне на одного і, здавалось, намагались відновити в своїй пам'яті стертий роками давній образ. На якусь мить промайнула перед внутрішнім зором Миколи Віталійовича давня історія з трояндами. Він хотів було нагадати про це, але, глянувши на сиве волосся з-під очіпка, на вузлуваті, чорні від праці й від нужди руки, промовчав.

— Все минуло. Все минуло навіки!

Бабуся Олена розповіла, хто лишився живий, хто і коли помер з тих людей, що їх колись знав Микола Віталійович.

Зворушений вийшов Лисенко з того двору.

А вже на другий день по селу пішла чутка, що в село повернувся уславлений земляк. Надвечір у будинок, де спинився Лисенко, заходило чимало людей — і старих, і молодих, щоб побачити несподіваного й дорогого гостя.

Микола Віталійович упивався спогадами про свою далеку юність.

Через кілька днів композитор виїхав у Жовнин. З яким хвилюванням він під'їздив до села! Здавалось, тільки доїде до узвозу, що веде до села, і зразу побачить давній знайомий рідний будинок з білими колонами. Але ось і узвіз, ось уже й село, а давнього знайомого будинку немає. В'їхали в село — і Микола Віталійович навіть не потрапив до місця, де стояло рідне дворище. Вже потім, з допомогою селян, знайшов його. На місці дому стояла тепер чиясь клуня, замість саду знайшов лише кілька давніх дерев. Але чудовий краєвид, який відкривався від дому на Сулу, і левада, що була колись зразу ж за садибою, лишились такими самими.

— Яка чарівна левада,— промовив Лисенко,— скільки з нею зв'язано споминів...

Микола Віталійович говорив сам, щось відповідав іншим, та видно було, що перед його очима спливають далекі, забуті часи і події.

Лисенка запросили в якусь хату відпочити. Знову посходилось багато людей, але нікого з давніх знайомих серед них не було. Микола Віталійович згадував усіх, кого знав, і виявилось, що лишився живим тільки Данило Стовбир-Лимаренко, з яким колись приятелював молодий Микола. Лисенко попросив переказати йому, щоб прийшов у Галицьке.

Пізно ввечері повертались назад. Повітря було повне вечірніх літніх чар, линуло пахощами, віяло снами.

— Отак, як подумаю, здається мені, що тепер попав я в гості до своєї молодості,— задумливо говорив Микола Віталійович, ко-

ли вони виїхали з Жовнина в широкий степ, окутаний густою чорною пітьмою. Коні м'яко ступали копитами по курній дорозі. Над головами палахкотіли в бездонній глибині неба ясні зорі.

А в неділю прийшов у Галицьке семидесятитрьохлітній Данило Стовбир-Лимаренко. Живий і рухливий, він приніс з собою клаптик того давнього життя. Розмовам не було кінця. Данило попросив Миколу Віталійовича пограти на піаніно. І Лисенко грав, а Данило Стовбир почав співати старовинних пісень. Прощались пізно ввечері, і Лисенко провів Стовбира аж за село.

Того вечора Лисенко довго сидів за благеньким піаніно і грав, а в хаті під вікнами зібралось багато народу, який слухав музику свого рідного музиканта.

Так у розмовах, зустрічах, веселощах і журбі, в музиці та співах промайнуло майже десять днів. Перед від'їздом Микола Віталійович вирішив одвідати ще місце свого народження — село Гриньки.

І по дорозі, і в самому селі багато було змін. Там, де колись за Святилівкою простилався Лиман (величезне озеро), тепер ріс тільки очерет. Те саме і в Гриньках: від будинку лишилась тільки цегла, сад вирубаний, тільки де-не-де дерева та кущі слабо позначали місця колишніх алей. За колишнім садом починався очерет.

— А тут річка колись була! Отут ми човном катались. А тепер... — сльози глибокої журби і жалю бриніли в голосі Лисенка.

Потім повернулись знову на колишнє дворище. Микола Віталійович пригадував:

— От круг, де були квіти, а ось дорога до брами. Як був малий, то приїду бувало до бабусі в гості, посадить вона мене коло брами і накаже ждати. Як хто їде, то щоб закликав до господи, бо вже такий звичай був, та й нудно ж серед цього одвічного степу було.

— Куди ж тепер? — запитав Іван Стешенко, коли вже все оглянули.

— Тепер? — Перепитав Лисенко. — Поїдемо в село та дізнаємося ще про Созонта Дерев'янка. Він колись жив тут, то, певне, хоч рід його зостався.

Поїхали. В крайній хаті запитали у літньої жінки, чи не чула вона чогось про Созонта Дерев'янка.

— Аякже, чула! — відповіла жінка весело.

— А що ж ви чули?

— А що ж вам треба?

— Та чи живий, чи вмер? — нарешті вихопилось у Лисенка слово, якого він не хотів вимовляти.

— Та хай вам! Чого йому помирати? Живий ще.

— Невже? — радісно скрикнув Лисенко і почав розпитувати, де ж його подвір'я. Довідавшись, він став підганяти візника, щоб швидше їхав.

Микола Віталійович уявляв собі Созонта, який був старший від нього більше ніж на двадцять років, немічним і безсилим дідом. Виявилося ж, що більш як дев'яностолітній дід був ще бадьорий і жвавий.

Удома його не було: він пас худобу. Його покликали, і хвилин через п'ятнадцять на подвір'я увійшов високий, у білій полотняній одежі, сам білий, як полотно, дід Созонт Дерев'янко. Побачивши Лисенка, він одразу впізнав його, і діди почали обсипати один одного поцілунками.

Потім пішли в хату. Почались розмови і згадки про молодість. Стали сходитись сусіди і родичі. Дід Созонт аж ніби світився від щастя й радості. Він одчинив скриню і вийняв звідти речі, які колись належали Миколі Віталійовичу. Видно було, що все життя пам'ять про Лисенка була дорогою для цієї простої, глибокої і чесної людини.

У розмовах і частуванні непомітно підкрався вечір. Настала хвилина розлуки. Яка вона була важка і навіть трагічна для ста-

рих друзів! Здавалось, що в їхніх очах світилася одна й та ж думка: «Чи зустрінемося? Ні, не зустрінемося. Попрощаймося ж навіки, друже!» І старі обхопили один одного, не маючи більше сил стримувати сльози. Їм обом на мить здалося, що перед очима промайнула молодість, чарівна, близька й хороша.

Ні, то був тільки сон, тільки воскресла мрія.

Через два дні Микола Віталійович попрощався з Галицьким. Він походив по старому саду, зійшов до Сули, нахилився і вмочив у її чисті струмені руку. Тепла-тепла і м'яка вода ласкаво полоскала руку, мовби казала: «Прощай!»

А через якусь годину він уже їхав на станцію Глобин, що за сорок кілометрів від Галицького. День був похмурий, накрапав дощ, і Лисенко з сумом оглядався навколо — на далекі села, що бовваніли на горизонті.

Тільки надвечір він поминув село Жуки. Вдалині показалась залізнична станція Глобин, а праворуч од Жуків розкинулось давнє село Опришки.

— Яка висока дзвіниця в Опришках, а колись не така була,— сказав Лисенко.

Візник засміявся:

— То, кажуть, їхній батюшка на честь своєї високої попаді таку дзвіницю поставив.

Сонце вже заходило, коли Лисенко від'їхав поїздом у Київ. Він сидів біля розчиненого вікна і дивився на захід, на далекий затуманений горизонт. Там, за тим далеким горизонтом, окутаним вечірнім туманом, лишилась його батьківщина. Тепер уже не було ні думок, ні почуттів, лише втома.

А коли, нарешті, сутінь зовсім оповила весь видимий простір, Микола Віталійович відійшов од вікна і тихо промовив:

— Ні, недарма я прожив своє життя, недарма творив музику для свого народу. Пройде час — і нащадки Созонта, Данила, Олени заспівають моїх пісень і зрозуміють біль і радощі, якими жив і я, і український народ.

Останні роки

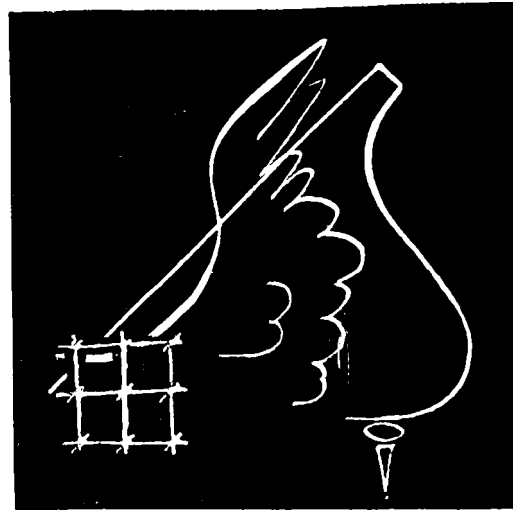

В 1903 році було відзначено тридцяти-п'ятилітній ювілей музичної діяльності Лисенка. Це свято викликало надзвичайний резонанс у суспільстві: з усіх кінців України — Наддніпрянської і Західної, з Петербурга, з Москви надійшли телеграми, в яких високо оцінювалась музична діяльність ювіляра. Лисенка називали кобзарем, бояном, співцем народу. Крім делегатів — артистів, учених, письменників і вчителів, на свято з різних сіл приїхали вітати Миколу Віталійовича і селяни. Це було велике свято цілого народу; воно показа-

ло, як любить і шанує народ тих людей, що віддають свої сили і працю на його благо.

Під час ювілею зібрали кошти і виклопотали дозвіл на відкриття музичної школи ім. Лисенка. Це була давня мрія Миколи Віталійовича, і в 1904 році вона здійснилась.

Музично-драматична школа Лисенка мала такі класи: інструментальні, сольного співу, оперний клас і клас української та російської драми. Значення цього закладу в справі підготовки музично-драматичних артистичних кадрів України було величезне. Лисенко налагоджує роботу школи з усією пристрастю, на яку тільки був здатний. Особливо захоплював композитора клас української драми і клас бандури. Правда, клас бандури Лисенкові так і не вдалось організувати, хоч він навіть ввів у штат спеціального кобзаря,— не знайшлось учнів.

Революція 1905 року запалила композитора новими надіями. Цензура на короткий час пом'якшала, з'явились українські книжки, газети, журнали. Але рожеві надії швидко розвіялись. Уже в день оголошення «куцої» конституції 17 жовтня 1905 року Лисенко особливо гостро зрозумів усю сблудність обіцянок царського уряду. Як і тисячі інших киян, композитор вийшов у цей день на демонстрацію, та на Думській площі демонстрантів зустріли свинець і нагаї.

Жахливі хвилини пережила родина Лисенка ввечері того пам'ятного дня: з демонстрації не повернувся старший син Остап.

Повний розпачу, розшукував його Микола Віталійович до пізньої ночі. Які жахи ввижалися і батькові, і всій родині! Син повернувся тільки на ранок. А вже наступного дня почався інший жах — єврейський погром, спровокований поліцією. В квартирі Лисенка було повно переляканих євреїв, які рятувалися від смерті. Так уряд здійснював обіцяні ним «свободи», проголошені в маніфесті 17 жовтня. Почались реакція і розгром революції.

У ці роки нагая, шибениці і тюрми Лисенко також зазнав чимало прикростей, але він як і раніше був невтомний і діяльний.

Показово, що саме тоді він пише музику на слова революціонера-демократа І. Франка «Вічний революціонер».

Коли в 1906 році поліція прийшла арештовувати Лисенка, обвинувачуючи його в політичних злочинах, і почала обшук — старий композитор, який усе своє життя чесно боровся за народне мистецтво, спокійно поставився до цього. Він надто палко вірив у правду своєї корисної праці, щоб злякатись арешту.

Коли обшук був закінчений, Микола Віталійович звелів поліцаєві поприбирати розкидані під час обшуку речі, взяв постіль і сказав:

— А тепер, як велить старий звичай, прошу всіх сісти перед дорогою.

Він сам сів, посідали рідні, а за ними і розгублені поліцаї.

Лисенка швидко випустили, але цей арешт залишив незгладиму образу в душі композитора.

Та, незважаючи на лихоліття, поряд з великою культурно-громадською й музичною діяльністю Лисенко не припиняв і творчої роботи. Він керував своєю школою і викладав у ній, він же був найближчим учасником організації українського клубу «Родина». В той же час він готував збірник пісень для школи, працював над черговою серією «Музики до «Кобзаря», створив нову оперу «Енеїда», яка йшла з величезним успіхом у Києві, в театрі Садовського.

Микола Віталійович не відчував себе старим, незважаючи на літа. В одному листі (в період 1904—1908 рр.) він писав:

«Я цим не хочу сказати, що я стара людина, старий душею, духом, переконаннями, діяльністю. О ні! Я не здаюсь і не здамся ніколи, доки хоч крапля крові проходить через моє серце; свіжість думки, бадьорість душі і тіла я успадкував від мого покійного батька, який до самої смерті жив куди спереду своїх літ».

Школа Лисенка влаштовувала музично-літературні вечори. Восени 1912 року силами школи і театру Садовського був організований дуже цікавий «Вечір старовинної музики», в якому брав

участь і Микола Віталійович. Це був останній виступ Лисенка-піаніста перед великою аудиторією.

Вечір старовинної музики був драматизованим концертом. Почався він з читання уривка з роману, що описував старовинне життя. Далі господар дому — Лисенко програв полонез Огіньського, один з тих полонезів, що в 30-х — 40-х роках XIX ст. були дуже популярними. Потім виконували романси Гурільова, Варламова, Аляб'єва, читали вірші Пушкіна. Наприкінці вистави всі виконавці під полонез вийшли парами в зал глядачів.

В одній з рецензій на цей вечір говорилося: «В залі рознеслися тонкі пахощі; здавалось, хтось одкрив флакон з старовинними духами».

Вечір цей так захопив Миколу Віталійовича, що він вирішив написати оперу, стилізувавши її під старовинну. За кілька вечорів нова опера «Ноктюрн» була вже готова. Хоч зовні вона мала ніби фантастичний сюжет, але насправді ця фантастика була тільки прийомом стилізації.

Сюжет опери такий.

Ніч. Кімната з старовинними меблями і картинами на стінах. Коли кімната стає порожньою, речі, що знаходяться в ній, оживають. Портрети виходять із своїх рам. На якусь мить перед глядачами розгортається давня, забута історія кохання дівчини й юнака, забитого на війні... Але світає, кричать півні — і уривається це забуте, на хвилину оживлене життя.

Вся музика цієї невеликої одноактної опери напоєна тонкою ніжною лірикою і якимсь чарівним, легким сумом.

Опера «Ноктюрн» була останнім твором Лисенка.

Проводи

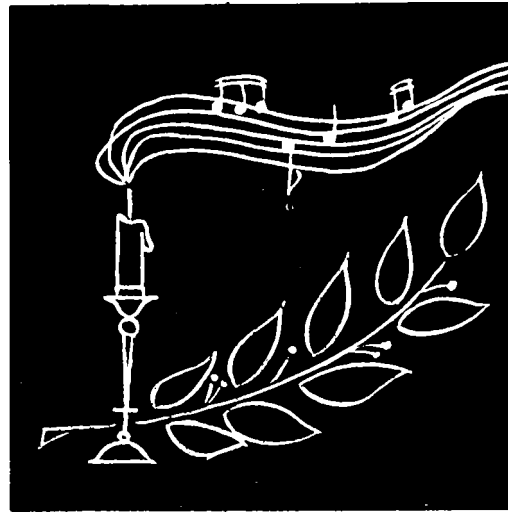

23 жовтня 1912 року Микола Віталійович відвідав вечір українського водевілю в театрі Садовського. Він був у веселому, піднесеному настрої і з задоволенням дивився програму.

Під час однієї з перерв Лисенко пішов за лаштунки.

Сцена була оформлена під старовинну садибу: будинок з білою колонадою широкої веранди, а вдалині — луки, верби і срібляста смужка річки.

Лисенко зійшов на веранду і замилувався краєвидом.

— Ой, як чудесно виходить. Микола Ві-

талійовичу, коли ви на сцені. Прямо оживає декорація,— сказав хтось з артистів.

Лисенко посміхнувся, сів прямо на східцях і, полегшено зітхнувши, промовив:

— Хороші декорації. Повірте, я оце неначе ще раз побував у своєму селі Жовнин.

І старий композитор довго вдивлявся в перспективу декорацій; здавалось, погляд його сягав далеко поза цими полотняними лаштунками.

Після вистави Лисенко прийшов подякувати акторам за хорошу гру.

— Миколо Віталійовичу! Через чотири дні у нас прем'єра. Не забудьте, обов'язково прийдіть.

Лисенко обіцяв неодмінно бути. Та ранком 24 жовтня весь Київ, а швидко і всю Україну облетіла звістка про раптову смерть музиканта, композитора, діяча й громадянина Миколи Лисенка.

Густі, вогкі тумани обгорнули Київ у той день, коли народ прийшов проводжати в останню путь свого композитора. Десятки тисяч людей ішли за труною, сотні вінків несли вони. І серед тих вінків був один, сплетений із степових трав Полтавщини, пахощі яких так любив небіжчик. Вінок той прислали селяни з рідного Жовнина.

Поліція не могла і не насмілювалась заборонити вияв глибокої шани до небіжчика — тієї недозволеної демонстрації, яка стихійно виникла на вулицях Києва. Нечувано великий хор, майже до тисячі чоловік, очолював процесію.

Коли прах Миколи Лисенка порівнявся з театром Садовського (нині Київський державний театр музичної комедії), крізь розчинені вікна полилась музика: то оркестр трупи Садовського грав жалібний марш.

Кілька хвилин урочиста й сумна музика линула над величезним людським натовпом — і раптом безладно обірвалась: поліція заборонила її. Вона вбачала в цій музиці порушення громадсько-

го спокою, і згодом Садовський мав великі неприємності в поліцейському управлінні.

А червона китайка на труні Лисенка пливла над головами незліченного людського потоку, що був охоплений єдиним почуттям любові і шани до великої праці покійного, почуттям великої втрати.

На звістку про смерть Миколи Віталійовича Лисенка відгукнулось багато культурних діячів і передових людей того часу. Великий пролетарський письменник Максим Горький з острова Капрі писав до Михайла Коцюбинського:

«Смерть Лисенка розумію, як величезну втрату, але, читаючи опис його похорону, відчуваю якесь тремтіння радості в серці: як любить народ свою людину. Яка глибоко повчальна ця сумна, але така могутня, прекрасна церемонія проводів людини, яка відслужила своїй справі, і як ясно відчуваєш, що народ зрозумів велич її праці. Прекрасна і смерть, коли вона викликає собою таке збудження життя, такий полум'яний розквіт почуття любові і пошани до небіжчиків».

Зміст

Замість вступу	5
В Жовнині	6
Чеська «банда»	12
На Івана Купала	17
В пансіоні Гедуена	22
Троянди	28
В харківській гімназії	33
Студентські роки	38
«Андрашіада»	50
В Лейпцігу	55
Роки праці й боротьби	66
Опера «Різдвяна ніч»	76
«Музика до «Кобзаря»	82
Вечори на Рейтарській вулиці	87
Зустріч з Чайковським	90
Опера «Тарас Бульба»	94
У рідних місцях	104
Останні роки	112
Проводи	116

Дяченко Василий Афанасьевич
НИКОЛАЙ ВИТАЛЬЕВИЧ ЛЫСЕНКО
(На украинском языке)
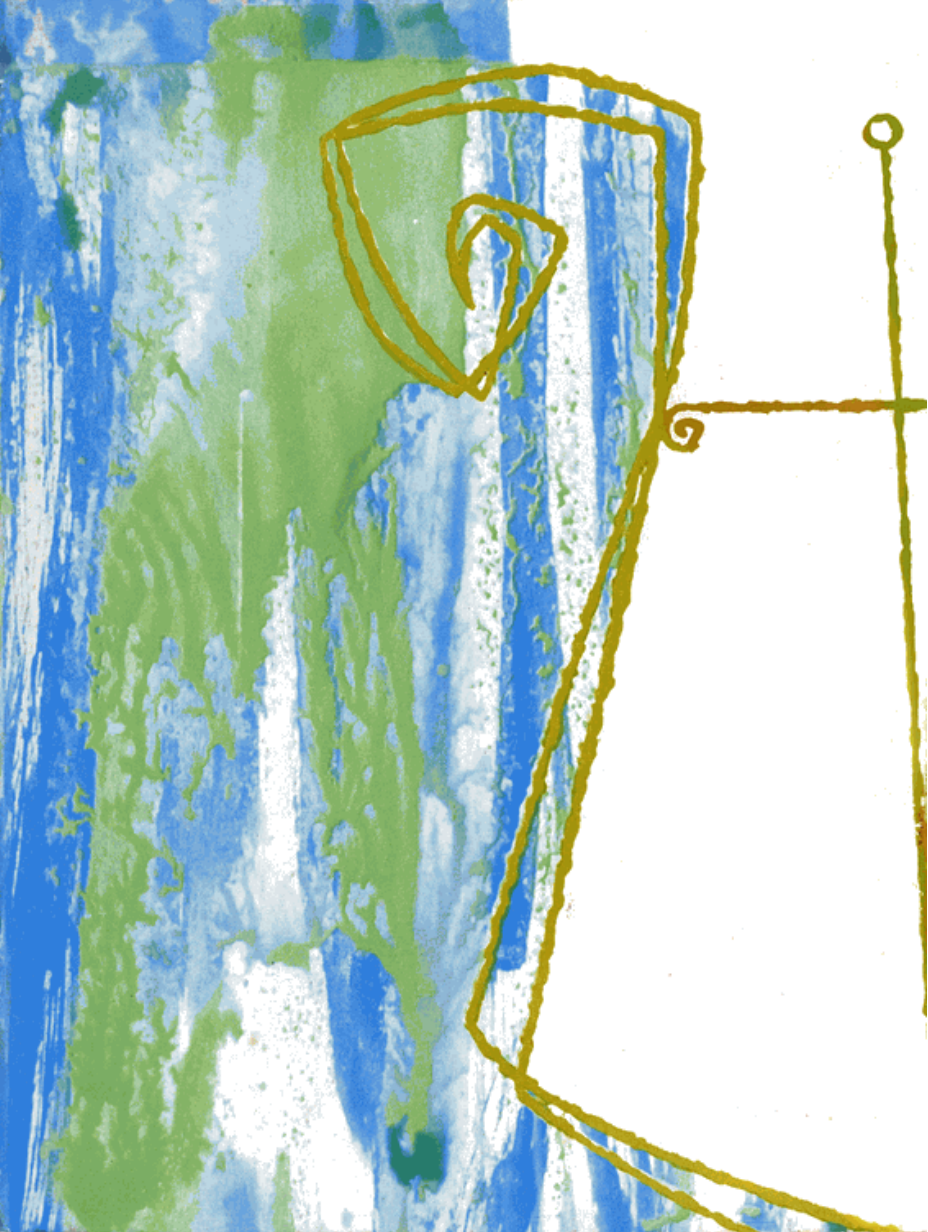
Редактор *А. М. Пилинська.* Художники *Є. О. Колесов, А. Ю. Перепелиця.* Художній редактор *К. Ф. Контар.* Технічний редактор *Р. Б. Шейнкман.* Коректор *Н. Ф. Домрачова.* БФ 00118. Темплан 1968 р. № 269. Здано на виробництво 24.XI 1967 р. Підписано до друку 22.II 1968 р. Формат 70×108 1/32. Папір крейдяний. Умовн.-друк. арк. 5,25. Облік-вид. арк. 5,52. Тираж 13 000. Зам. № 243. Видавництво «Музична Україна», Київ, Пушкінська, 32. Надруковано з матриць Київської фабрики набору Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Довженка, 5 в Книжковій друкарні «Комуніст» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, Пушкінська, 29. Ціна 44 коп.